

Danijel Vojak
(V. Nazora 27, Bregana)

BILJEŠKE IZ POVIJESTI ROMA U SLAVONIJI, 1850.-1941.

UDK 94(497.5 Slavonija=214.58)"185/1941"
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: prosinac 2004.

Autor je u radu analizirao određene dijelove iz povijesti romskog stanovništva na području Slavonije u razdoblju od 1850. do 1941. U istraživanju je analizirao fond Odjela za unutarnje poslove zemaljske vlade, Zavoda za statistiku 1875.-1948., Odbora za narodni život i običaje te periodiku i relevantnu literaturu. Istraživanje će biti usmjereno na analizu njihove demografske strukture i društvenog položaja, a poseban dio rada analizirat će percepciju i odnos domicilnog stanovništva prema njima.

Ključne riječi: romska manjina, Slavonija, 1850.-1941.

U hrvatskoj znanosti znatan je nedostatak povijesnih radova o romskom manjinskom stanovništvu na području Hrvatske. U radu analizirat ću određene elemente iz povijesti Roma na području Slavonije u razdoblju od 1850. do 1941. Istraživanje će se temeljiti na analizi arhivskih izvora u Hrvatskom državnom arhivu (dalje HDA) i Arhivu Odbora za narodni život i običaje (dalje AONŽO) te periodike, književnih djela (npr. pripovijetke, romani ili pjesme) i relevantne literature. Jedan od ciljeva rada jest kvalitetnije razumijevanje odnosa između domicilnog i romskog stanovništva na području Slavonije (Hrvatske).

I. Metodološke napomene

Napomenuo bih kako cilj rada nije stvaranje konačne slike o povijesti Roma na području Slavonije, već na određeni način istaknuti određene dijelove iz njihove povijesti i potaknuti slična daljnja istraživanja. Istraživanja u radu vremenski sam ograničio na razdoblje od polovine XIX. stoljeća do početka Drugog svjetskog rata. Razlozi odabira navedenog razdoblja jesu dostupnost arhivskih i drugih izvora. U ovom razdoblju u Hrvatskoj i Slavoniji se razvijaju moderne institucije, koje se sve više bave «ciganskim problemom», npr. zemaljska vlada, županijski i kotarski upravni organi. Prostorno sam ograničio istraživanje na područje Slavonije, ponajprije slije-

deći njene današnje granice, tj. prostor između Save, Drave, Dunava i Ilove te današnje državne granice u zapadnom Srijemu.¹

Istraživanje je temeljeno na arhivskoj građi, periodici, književnim djelima i relevantnoj literaturi. Analiziranu arhivsku građu čini fond *Odjela za unutarnje poslove zemaljske vlade* koji se čuva u HDA u Zagrebu. Istaknut ću kako je Odjel za unutarnje poslove pažljivo pratio romsko manjinsko stanovništvo, a u skladu s time donosio i provodio naredbe kojim se ograničavalo njihov kretanje i poticala njihova kolonizacija.² Sljedeći važan arhivski izvor su statistički materijali popisa stanovništva koji su provedeni u analiziranom razdoblju, a manji dio njih je objavljen u raznim statističkim publikacijama. Veći dio podataka o demografskoj strukturi Roma nije objavljen u sličnim statističkim publikacijama³ te je nužno analizirati arhivske fondove *Zavoda za statistiku 1875.-1948.* koji se čuvaju u HDA.⁴ Istaknuo bih, kako je prilikom korištenja ovih podataka nužan oprez zbog nedovoljno razrađene metodologije popisivanja. Značajan arhivski izvor čini građa iz AONŽO, koja se danas čuva unutar Odsjeka za etnologiju, a koji je dio Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Manji dio arhivske građe tiskan je u *Zborniku za narodni život i običaje*, a veći dio se nalazi unutar triju rukopisnih zbirki AONŽO. Primarni cilj Odbora za narodni život i običaje bio je prikupljanje, upoznavanje i proučavanje građe o tradicijskoj kulturi južnih Slavena. Antun Radić je kao urednik *Zbornika* sastavio *Osnovu za sabiranje i proučavanje građe o narodnome životu*, u kojoj je dao savjete sakupljačima da pišu i o romskom stanovništvu.⁵ Izvor za

¹ Mirko Marković, *Slavonija; povijest naselja i podrijetlo stanovništva* (Zagreb, 2002.), 11-23.

² Arhivska građa relativno je dobro očuvana i za nju je izrađen inventar građe. Vidi u: Josip Vidmar, «Registratura Odjela za unutarnje poslove zemaljske vlade u Zagrebu 1869.-1918.». *Arhivski vjesnik*, 1/1 (1958.), 411.-445.

³ Naglasit ću kako su u većini statističkih publikacija pripadnici romske narodnosti smješteni u rubriku «Ostali» ili «Sonstige», a to je predstavljao značajan problem u analiziranju njihove demografske strukture; Danijel Vojak, «Romsko stanovništvo u popisima stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju 1850.-1910.» *Časopis za suvremenu povijest* XXXVI/2 (2004.), 710.

⁴ Građa je relativno dobro sačuvana, a sumarni inventar izradio je 1983. Davor Eržišnik.

⁵ Antun Radić piše u *Osnovi* kako sakupljači moraju bilježiti «...ima li ciganâ, koji stalno u selo ili u blizini sela dolaze, ili su baš nased'eni? Jesu li crni? Govore li i našim jezikom i kojim još? Kako se nose i češd'aju (nemaju li duge kose)? Čim se bave (kuju, gataju)? Dolaze li među naš svijet i po kakom poslu? Kako je svijet s nîma? Žene li se možda naši s ciganima, li cigani s našima? Što se još o nîma zna? Je li tko možda naučio nîhov jezik? Pa kaki je to jezik? Je li narod poprimio koju riječ od ciganâ ?...»; Antun Radić, *Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnome životu*, (Zagreb, 1997.) 40., 81.; Napomenuo bih kako je Odbor za narodni život i običaje osnovan krajem prosinca 1888. u sastavu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, a na poticaj njezinog tadašnjeg predsjednika Franje Račkoga. Više o radu Odbora vidi: Andre Mohorovičić, «Stota obljetnica Odbora za narodni život i običaje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti», u: *Spomen-spisu povodom obilježavanja stogodišnjice postojanja i rada Odbora za narodni život i običaje južnih Slavena u sastavu Jugoslavenske akademije 1888.-1988.*, ur. Andre Mohorovičić (Zagreb, 1988.), 3.-35.

proučavanje Roma na području Slavonije su književna djela poput pripovjedača, romana ili pjesama, a kao autore navedenih djela istaknuo bih Mijata Stojanovića, Josipa i Ivana Kozarca, i dr... Vrijedan izvor su članci u raznim novinama i časopisima, jer se u njima često puta može uočiti na koji je način domicilno stanovništvo u Slavoniji percipiralo i odnosilo se prema romskom stanovništvu.

II. Bilješke iz povijesti Roma u Slavoniji od njihovog doseljavanja do 1850.

U ovome dijelu rada ukratko ću istaknuti na koji je način romsko stanovništvo živjelo u Hrvatskoj i Slavoniji od njihovog doseljavanja u drugoj polovini XIV. stoljeća do 1850. Nije mi namjera detaljnije analizirati povijest Roma, već samo navesti neke njene važnije dijelove. Napomenuo bih kako, zbog izostanka znanstvenih istraživanja, postoje mnogobrojne nepoznanice u povijesti Roma na području Hrvatske, a one se ponajviše odnose na njene ranije dijelove.

Naseljavanje Roma u XIV. stoljeću na području Hrvatske bio je dio njihovih migracijskih valova u naseljavanju europskih zemalja. Dio znanstvenika njihovo naseljavanje (migriranje) povezuje s osmanlijskim prodorom u Europu u XIV. st., dok drugi smatraju kako su se oni prvi puta pojavili u Europi na području Bizantskog Carstva četiri stoljeća ranije.⁶ Izvori upućuju kako su se Romi naseljavajući se u Dubrovniku i Zagrebu uspješno uklopili u gradski život kao trgovci, obrtnici i zabavljači.⁷ U Dubrovniku su Romi u XV. stoljeću imali jednaka prava i dužnosti poput ostalih dubrovačkih građana, a bavili su se obrtom i sitnom trgovinom, dok se u Zagrebu krajem XIV. stoljeća spominju kao trgovci i mesari. U oba slučaja (Dubrovniku i Zagrebu), radilo se o manjim skupinama Roma i to manje od 200 stanovnika zajedno.⁸ Češće vijesti o Romima u izvorima imamo od polovine XV. stoljeća kada oni prate osmanlijske trupe u njihovom vojnom prodoru na području hrvatskih zemalja. Emilij Laszowski ističe kako je 1469., uz osmanlijsku vojsku, na područje Like i Krbave pljačkalo i 2000 cigana, a sljedeće godine Romi prate Osmanlije u prodoru do Senja.⁹ U ovome razdoblju vjerojatan je dolazak Roma na područje Slavonije. Czoernig napominje kako «...način života za vrijeme njihovog (romskog, D.V.) dolaska bio je isti kakav i danas nalazi-

⁶ Donald Kenrick, *Gypsies: from the Ganges to the Thames* (Hertfordshire, 2004.), 33.-48.; Slobodan Berberski, «Romi između Carstva». *Pregled*, LXX/6 (1980.), 874.-875.; Rajko Đurić, *Seobe Roma: krugovi pakla i venac sreće*, (Beograd, 1987.), 45.-46.

⁷ Đurđica Petrović, «Cigani u srednjovjekovnom Dubrovniku», u: *Zbornik Filozofskog fakulteta* (Beograd, 1976), knj. XIII-1, 123.-145.; Ivan Krstitelj Tkalčić, «Knjiga sudbenih poziva i presuda, god. 1975.-1391.», u: *Povijesni spomenici slobodnog kraljevskog grada Zagreba*, Zagreb (1898.), knj. V., 126.-127.

⁸ Petrović, «Cigani», 125.-145.

⁹ Emilij Laszowski, «Povijesna crtica o ciganima». *Narodne novine*, 1894., br. 211, 4.

mo u njih. Bavili su se kovačkim djelatnošću, ispiranjem zlata, kroćenjem konja, proricanjem budućnosti i nadriliječarstvom (vračanjem), bavljali su muzikom i plesom, no zbog varanja i krađa nigdje nisu bili omiljeni gosti. Podizali su šatore pred gradovima, trgovištima i selima...».¹⁰ Hrvatski sabor krajem XVI. stoljeća u Zagrebu donosi odredbu kojom se propisuje da «...je svaki ciganin, gdje god se koji uhvati, dužan podavati u zemaljske svrhe 12 denerah...».¹¹ U prvoj polovini XVI. stoljeća Hrvatski sabor je donio zakonski članak kojim propisuje nastavak protjerivanja Roma («...Zingari, prout hactenus, sic nunc proscribuntur...»)¹² Iz zakonskog članka vidljivo je kako su Romi na području Hrvatske i Slavonije i prije XVI. stoljeća bili protjerivani što se može vidjeti i u drugim europskim zemljama koje su od kraja XV. stoljeća i prve polovine XVI. stoljeća zabranile boravak Romima, npr. poslije 1492. u Španjolskoj, Nizozemskoj, Francuskoj, Engleskoj, Svetom Rimskom Carstvu, a u drugoj polovini XVI. stoljeća u Poljskoj, srednjoj Europi i Skandinaviji.¹³ Bosanski biskup Maravić¹⁴ je opisujući svoju biskupiju 1655. naveo kako su se na području Slavonije nalazili Romi. Četrdesetak godina kasnije u komorskom popisu stanovništva Slavonije 1698., kojeg je provodila komisija grofa Caraffe, popisano je stanovništvo Slavonije. U navedenom popisu zabilježeni su Romi na području naselja Trnjani i Prnjavor.¹⁵ Tako je na području naselja Prnjavor naveden Rom Luka Ciganović, njegova obitelj i imetak. Prema tom popisu Ciganović ima «...sinova 2, kći 1, vol 1, june 1, ovaca i koza 2, košnica 2, jutara pšenica 3, vozova sijena 3, najamnik 1...».¹⁶ Sličan popis proveden je 1735., a obuhvaćao je stanovništvo i njegovu pokretnu i nepokretnu imovinu na području Slavonije. Pritom su Romi zabilježeni u vašaru Vukovar, trgovištu Tovarnik, selu Radikovci (dio vlastelinstva Valpovo) i selu Alaginci (dio vlastelinstva Brestovac).¹⁷ U vašaru Vukovar zabilježen je «...Petko Ziganin, otac porodi-

¹⁰ Karl Freiherrn v. Czoernig, *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*, sv. II. (Wien, 1857.), 122.

¹¹ Laszowski, «Povijesna crtica», 4.

¹² Josip Matasović, «Cigani u doba terezijanstva i josefinizma». *Narodna starina*, VII/2 (1928.), sv. 17., 200.

¹³ Bruno Bernard, «Tolerancija i progon: Romi u razdoblju prosvjetiteljstva», *Svesci: communio*, XXIX/95 (1999.), 55.

¹⁴ Rođen je Olovu 1598., a od 1635. obavlja dužnost gvardijana u Sutjeski i provincijala bosanskih franjevca. Zatim je od 1645. biskup duvanjski i upravitelj bosanski, a sljedeće godine je imenovan bosanskim biskupom. Prognan je iz Bosne i živio je u Našićima te tu posebice upoznao prilike u Slavoniji; Emerik Gašić, *Kratko povijesni pregled biskupija Bosansko-đakovačke i sriemske: načinjen iz povijesnih izvora s pridodanim životopisma*, prir. i prev. Stjepan Sršen (Osijek, 2000.), 34.-35.

¹⁵ Andrija Zirdum, *Počeci naselja i stanovništva broskog i gradiškog kraja 1698.-1991.* (Slavonski Brod, 2001.), 107., 195.

¹⁶ Zirdum, «Počeci naselja», 195.

¹⁷ Ive Mažuran, «Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. i njihova ekonomska podloga» (Osijek, 1993.), 183., 205., 389., 663.

ce, braće i sinova sa navršenih 15. god. 1, konj 1, livade 1, kosca, vinograda 1½ motike...», a u selu Alaginci «...Pavo Cziganin, otac porodice, braće i sinova sa navršenih 15. god. 1, krava 1, oranice 1 jutro, livade ½ kosca, šljiva 20 stabala...».¹⁸ Uočljivo je kako se u navedenim slučajevima radi o stalno naseljenim Romima koji su poljoprivrednici. Tri godine nakon provedenog popisa u Slavoniji ban Josip Esterhazy izdao je naredbu kojom je sve Rome podvrgnuo vlašću «kapetana cigana» Marka Nemca¹⁹ te propisao njihova porezna davanja kapetanu, državi i lokalnim vlastima, npr. «...svaki pojedini ciganin ili ciganka, dolazeći iz inog mjesta ili krajine ovamo na sajam, imade platiti spomenutom kapetanu (Marku Nemcu, D.V.) 17 novčićah...».²⁰ Poseban problem kod Roma bio je u njihovoj podvrgnutosti vlasti «zemaljske gospode», no to će se stanje na području Habsburške Monarhije promijeniti polovinom XVIII. stoljeća, kada državne vlasti preuzimaju nadzor nad Romima. Marija Terezija je 1761. i 1767. donijela odredbe kojima je ime «Cigani» («Zigani») zamijenjeno u «Novoseljaci» («Neubauern»), propisano je kako se svi Romi moraju stalno naseliti, njihova djeca oduzeti i predati kršćanskim seljacima i građanstvu na odgoj za obrtnike i seljake, zabranjena je njihova međusobna ženidba, romski dječaci od 16. godine moraju u vojsku, a u cilju provođenja ovih odredaba određeno je popisivanje Roma.²¹ Josip II. nastavio je s donošenjem odredbi o Romima te je u listopadu 1783. donio odredbu kojom se sprječava njihovo naseljavanje u šumama, određuje da se bave poljoprivredom i ratarstvom, djeca Roma starija od četiri godine moraju biti predana lokalnom stanovništvu, strogo je ograničeno njihovo kretanje (zabranjena skitnja, nošenje putovnice) i korištenje vlastitog jezika.²² Za vrijeme vladavine Josipa II. provedeni su prvi popisi romskog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji. Na području Srijemske, Požeške, Križevačke i Virovitičke županije broj Roma bio je u prosjeku veći od 1000, a njihov udio u Monarhiji bio je manji od četiri posto.²³ Može se primijetiti kako se uspješna asimilacijska državna politika prema romskom stanovništvu provodila u Hrvatskoj i Slavoniji. Broj popisnog romskog stanovništva u razdoblju od 1781. do 1783. smanjio se za 666 osoba tj. za gotovo 50% nakon dvije godine! Ovi podaci sugeriraju kako se na području Hrvatske i Slavonije asimilacijska politika prema romskom stanovništvu bila nekoliko puta uspješnija od one na razini Monarhije. No, potrebno je istaknuti oprez u korištenju navedenih statističkih rezultata zbog nedovoljno usavršene metodologije popisivanja, a time i navedeni rezultati postaju upitni.

¹⁸ Mažuran «Stanovništvo», 183., 663.

¹⁹ Sličan slučaj bio je u Ugarskoj krajem XV. stoljeća kada je određeno da palatin bira svakog vojvodu cigana koji nosi naslov «Egregius»; Czoernig, *Ethnographie*, 121.-122.

²⁰ Laszowski, «Povijesna crtica», 4.-5.

²¹ Karl Freiherrn v. Czoernig, *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*, sv. III. (Wien, 1857.), 187.-188.; Matasović, «Cigani», 200.; Bernard, «Tolerancija», 57.

²² Czoernig, *Ethnographie*, 188.

²³ Vidi *Tablica 1. Popis romskog stanovništva u Habsburškoj monarhiji, Hrvatskoj i Slavoniji 1780.-1783.*

TABLICA 1. Popis romskog stanovništva u Habsburškoj Monarhiji, Hrvatskoj i Slavoniji 1780.-1783.

	Habsburško carstvo	Hrvatska i Slavonija	Postotni udio Roma iz Hrvatske i Slavonije u Habsburškoj Monarhiji	Županija Srijemska	Županija Požeška	Županija Križevačka	Županija Virovitička
1780.	33.501						
1781.	38.312	1323	3.45%	407	166	102	648
1782.	43.772	1220	2.78%	416	156	26	622
1783.	30.241	657	2.17%	471	186	0	0

Izvor: Karl Freiherrn v. Czoernig, *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*, sv. III. (Wien, 1857.), 187.; Josip Matasović, «Cigani u doba terezijanstva i josefinizma». *Narodna starina*, VII/2 (1928), sv.17., 201.

Uspješnost mjera Marije Terezije i Josipa II. nije bila velika jer je velik dio Cigana nastavio živjeti nomadskim načinom života. Matasović primjećuje slično, ističući kako «...i sam Josip II. popusti, te ih (Rome, D.V.) ostavi da živiju, kako im krv zapovijeda. Ostadoše dakle pri kraju sela u kućarcima od ćerpića i drva, baveći se kovačijom, glazbom i konjokradom, te stojeći svakoj lupeštini na uslugu. Drugi boraviše više po šumama, ili podno mostova, u špiljama i zakucima, odakle su izlijetali na prosjačenje i vraćanje. To im je i upoprijeko i bilo glavno zanimanje za prehranu. Cigani su znali i obijati pragove plemićkih dvorova, gdje bi s praznovjernom ženskadijom pravili već dobar posao, u koliko ih propuštahu lakajski čerberi...». ²⁴ Razlozi neuspješnosti terezijanskih i jozefinskih reformi mogu se vidjeti u neshvaćanju romskog načina života i običaja te nasilnom pokušaju asimilacije, npr. odvođenje romske djece i zabrana romskog jezika i običaja.

U ovom dijelu rada potrebno je osvrnuti se na položaj Roma u Vojnoj krajini. Neki znanstvenici napominju kako je većina Roma na navedenom području došla kao izbjeglice iz Osmanlijskog Carstva, a bavili su se sitnim obrtom, trgovinom, sviranjem i prosjačenjem. Jedan dio Roma bili su krajišnici i polovinom XVIII. stoljeća plaćali su poseban porez te birali svoje predstavnike koje je vojna vlast potvrđivala. Nekoliko desetljeća kasnije vojne vlasti ukinule su «ciganski porez»²⁵ i naredile uklanjanje svih Roma koji se ne žele stalno naseliti kao krajišnici ili obrtnici. Kasnije je Romima bilo doz-

²⁴ Matasović, «Cigani», 200.; Czoernig, *Ethnographie*, 189.

²⁵ Zanimljivo je napomenuti kako se u drugoj polovini XVII. stoljeća na osmanlijskim područjima u Hrvatskoj plaćao sličan porez, koji je nazivan «ciganska glavarina»; Nenad Močanin, *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog Carstva (1537.-1691.)*, (Jastrebarsko, 2003.), 76.-77.; o položaju Roma pod Osmanlijama na području zemalja bivše Jugoslavije vidi: Muhamed A. Mujić, *Položaj Cigana u jugoslavenskim zemljama pod osmanskom vlašću». Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom III/3-4 (1952.-1953.)*, 137.-193.

voljen boravak u Vojnoj krajini pod uvjetom da imaju potrebne isprave. Većina Roma bili su pravoslavci, no često su živjeli u nevjenčanim brakovima. Kao zanimljivost bih napomenuo kako su Romkinje izvršavale pooštrene kazne bičevanja ženama u Vojnoj krajini.²⁶

Položaj Roma na području Slavonije u prvoj polovini XIX. stoljeća opisuje Mijat Stojanović²⁷ u djelu *Slike iz života hrvatskog naroda po Slavoniji i Srijemu*. Prisjećajući se razgovora sa seljakom Antunom 1832. na posijelu u Šamcu, Stojanović piše kako «...skoro svaki Ciganin u Slavoniji i Srijemu kovač je, a po Slavoniji, naročito po bivšoj slavonskoj Krajini ima ih mnogo i koritarâ, te prave korita, karlice, načve, vretena, preslice itd. Mnogi su Cigani vješti guslari. U Madjarskoj su narodni glasbenici. Cigani su oštromni i dosjetljivi, al i kradljivi, i što ti volja učiniti iz Ciganina, ali pobožnim neučini ga nitko i nikad. Cigani niesu nikad ništa osvojili, ali se niesu nikad podložili. Manjka im jednom rieči sve, da se kano narod konstituiraju, urede i osiguraju si stalnu, trajnu narodnost, premda imadu svoj posebni jezik...».²⁸ Iz navedenog je većinom vidljiva negativna percepcija domicilnog stanovništva prema Romima, smatrajući ih kao «kradljive» i «nepobožne». Posebno je naglašena njihova vještina sviranja te bih istaknuo kako je u Požegi u prvoj polovini XIX. stoljeća djelovala gradska kapela koju je činilo desetak Roma.²⁹

Iz navedenog je vidljivo kako je položaj Roma u Slavoniji do 1850. obilježen njihovim marginalnim društvenim položajem. Oni su se ponajviše bavili sitnim obrtom (npr. obrađivanjem metala i drveta), sviranjem i trgovinom životinja (npr. svinja i konja), a znatan dio Roma često je bio optuživan radi prosjačenja. Potrebno je istaknuti kako je velik dio Roma i dalje održavao nomadski način života unatoč pojačanim reformskim pokušajima državne vlasti od druge polovine XVIII. stoljeća.

²⁶ Alexander Buczynski, *Gradovi Vojne Krajine* (Zagreb, 1997), knj. I., 261./ knj. II., 113., 182., 244.; Krunoslav Tkalac, *Babogredska kompanija u sastavu brodske granične regimente* (Županja, 1970), 118.-119.

²⁷ Rodio se 29.IX.1818. u Babinoj Gredi, završio je nekoliko razreda više škole, a radio je od 1831. kao učitelj u Šamcu, 1834. u Velikoj Kapanici, 1844. u Županji, a 1850. postao narodni zastupnik i učitelj u Srijemskim Karlovcima. Tada na poticaj Vuka Karadžića počinje sabirati narodno blago, a 1858. postaje školskim nadzornikom u Zemunu te od 1873. radi kao školski nadzornik u Ogulinu. Nakon umirovljenja seli se u Zagreb gdje umire 18.IX.1881.; Krunoslav Tkalac, «Život i rad pučkog pisca Mijata Stojanovića», u: *Školstvo Slavonije u 18. i 19. stoljeću* (Županja, 1973), 92-109.

²⁸ Mijat Stojanović, *Slike iz života hrvatskog naroda po Slavoniji i Srijemu* (Zagreb, 1881.), 155.

²⁹ Miroslava Hadžihusejnović-Valašek, «Glazba i nositelji glazbenog života u slavonskim gradićima u prvoj polovini 19. stoljeća», u: *Osječki zbornik*, (Osijek 1997), 258.; o tradiciji sviranja kod Roma u Ugarskoj i Hrvatskoj vidi: Dalibor, «Svirajući cigani u Ugarskoj». *Naše gore list* II/9 (1862.), 70.; Zvonimir Pongrac, *Gjelem, gjelem: zbirka ciganskih ili romskih pjesama i melodija (s pregledom povijesti i glazbe Roma)*, (Zagreb, 2003.).

III. Bilješke iz povijesti Roma u Slavoniji, 1850.-1941.

U ovome dijelu rada istraživanje povijesti Roma na području Slavonije započet ću analizom njihove demografske strukture (posebice obrazovne i vjerske) i zakonskog položaja, zatim osvrtom na njihove međusobne (plemenske) razlike u načinu života, zanimanjima, odnosu prema vlastitom jeziku. U zadnjem dijelu rada analizirat ću na koji je način domicilno stanovništvo percipiralo i odnosilo se prema Romima.

Popisi stanovništva koji su provedeni na području Slavonije u ovom razdoblju vrijedan su izvor za shvaćanje demografske slike romskog stanovništva. Potrebno je napomenuti kako se u popisima stanovništva 1857. i 1869. nije popisivala narodnost,³⁰ a tek s prvim «modernom» koncipiranim i provedenim popisom može se sustavno pratiti kretanje romskog stanovništva u Slavoniji.³¹ Sljedeći problem kojeg treba istaknuti prilikom analize popisa stanovništva, jest nedosljedna metodologija popisivanja, koja je ponajprije vidljiva u svrstavanju jednog dijela Roma u pripadnike rumunjske ili mađarske narodnosti, ili popisivanju u određenom vremenu («ključnom trenutku») nomadskog dijela romske populacije.³² Iz navedenog je vidljivo kako je potreban oprez u korištenju statističkih podataka o Romima. U popisu stanovništva koji je proveden 1851. popisano je na području Hrvatske i Slavonije 1456 Roma. Istaknuo bih kako je od tog broja u Osječkoj županiji popisano 1.214 ili 83 % od ukupnog njihovog broja u Hrvatskoj i Slavoniji. Ovako velik broj Roma u Osječkoj županiji može se objasniti blizinom Ugarske na čijem se području nalazila brojnija romska populacija te je vjerojatno kako su migracijskim kretanjima s tog prostora «naselili» prostor istočnih dijelova Slavonije. U sljedećim popisima koji su provedeni 1857. i 1869. izostanak rubrike «narodnost» su statistički stručnjaci poput Adolfa Fickera i Karla Keletia nadoknađivali davanjem raznih izračuna. Tako su izračunali kako je na području Hrvatske i Slavonije 1857. popisano 1570 Roma, a 1869. njih 2392.³³

³⁰ Potrebno je napomenuti kako se u popisu stanovništva iz 1851. popisivala čak 21 «narodnost», a pritom se razlikovao «narod», «religija» i «jezik»; Vojak «Romsko stanovništvo», 714.

³¹ U popisima stanovništva u Habsburškoj Monarhiji rubrika «narodnost» bila je jedno od sredstava političke borbe pojedinih narodnosti u dokazivanju vlastite demografske i političke moći; Vojak «Romsko stanovništvo», 707.-709.

³² Vojak «Romsko stanovništvo», 710.-711.; takve metodološke nedostatke napominje Milovan Zoričić (tadašnji upravitelj Statističkog ureda u Zagrebu) krajem svibnja 1882. u *Narodnim novinama* te ističe kako «...podatci o ciganima nemogu služiti nikakvu iztraživanju, jer se za popisa kako se kome svidjelo, jednomu naznačio materinjski jezik ciganski, drugome mađarski itd. te se pogreške nisu dale ni naknadno izpraviti. Što se napokon svih "ostalnih" tiče, samo ću napomenuti...da se je u kotoru slunjskom kod Cetina našlo do četrdeset cigana, po materinjem jeziku Grkah a rođenih na otoku Krfu...»; Milovan Zoričić, «Rezultati popisa žiteljstva od 1880.», *Narodne novine*, 27. 5. 1882., br. 121, 2.

³³ Vojak «Romsko stanovništvo», 708.-709., 715.-718.

Tablica 2. Broj Roma u Slavoniji, 1880.-1931.

	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.		1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.
Županija Srijemska							Županija Virovitička						
Kotar Ilok	44	91	180	278	246	190	Kotar Đakovo	115	289	522	607	208	834
Kotar Vinkovci	438	604	769	1014	352	587	Kotar Donji Miholjac	17	110	112	305	221	556
Kotar Vukovar	178	228	201	459	331	769	Kotar Našice	173	241	337	502	287	470
Kotar Županja	443	694	733	1138	340	1.287	Kotar Osijek	158	241	559	764	286	444
Grad Vinkovci					2	10	Kotar Slatina	25	80	332	431	395	804
Grad Vukovar					5	1	Kotar Valpovo					329	709
SLAVONIJA	1103	1617	1883	2889	1276	2844	Kotar Virovitica	189	58	191	352	247	297
Ukupno ŽUPANIJA	2012	2758	3001	5043	2278	4347	Grad Virovitica					3	87
Županija Bjelovarsko-Križevačka							Grad Osijek	3		7	17	1	7
Kotar Garešnica		1	7	88	81	401	SLAVONIJA	680	1019	2060	2978	1977	4208
Kotar Grubišno polje		5	89	146	104	135	Ukupno ŽUPANIJA	677	1019	2053	2961	1976	4201
SLAVONIJA		6	96	234	185	536							
Ukupno ŽUPANIJA	79	105	1122	1752	985	2605	Ukupno SLAVONIJA	1995	2853	4222	6375	1743	3595
Županija Požeška							Ukupno HRVATSKA	3482	4893	7207	12.267	5911	14.284
Kotar Brod	114	147	74	154	22	209							
Kotar Daruvar	8	27	57	80	53	131							
Kotar Nova Gradiška	45	24		10	94	95							
Kotar Novska			46	7	34	14							
Kotar Pakrac	6	7	6			39							
Kotar Požega	38			9		88							
Grad Brod	1	6		12		6							
Grad Požega				2									
SLAVONIJA	212	211	183	274	203	582							
Ukupno ŽUPANIJA	212	211	183	274	203	582							

Izvor: *Statistički godišnjak...1905., 24.-35.; Statistički godišnjak...1906.-1910., 23.-24.; HDA, Popis stanovništva Kraljevine SHS 1921., kut. 47., sv. 60./ Popisni materijali iz 1931. g. i statistike koje su vođene do 1941. g., kut. 63. sv. 81.*

Analizom popisa stanovništva koji su provedeni na području Hrvatske i Slavonije od 1880. do 1931. vidljiva je demografska slika Roma. Područje Slavonije u navedenom razdoblju obuhvaćalo je područje četiri Županije: Srijemsku, Bjelovarsko-križevačku, Požešku i Virovitičku, a teritorijalnim promjenama u Kraljevini Jugoslaviji 1929. područje Slavonije nalazilo se unu-

tar Savske i Dunavske Banovine.³⁴ Iz popisa stanovništva uočljivo je kako je udio Roma na području Slavonije u ukupnom broju na području Hrvatske kretao se između 29% (1921.) i 58 % (1900.).³⁵ Istaknuo bih kako se udio Roma u Slavoniji u ukupnom broju u Hrvatskoj smanjivao poslije popisa 1900. za dva-desetak posto! Područja Srijemske i Virovitičke županije bila su najgušće naseljena romskim stanovništvom, a tu bih istaknuo područje kotara Vinkovci, Vukovara, Županje, Đakova, Osijeka i Slatine. Razlog tomu može se naći u blizini prostora Ugarske i Kraljevine Srbije koji su bili najgušće naseljeni romskim stanovništvom.³⁶ Romi su većinom živjeli u ruralnim područjima što se mora imati na umu prilikom analiziranja njihovog načina života (npr. odabiru zanimanja) i odnosa prema domicilnom stanovništvu. Manji dio njih živio je u gradovima, npr. 1931. u gradu Virovitici popisano je 87 Roma.

Zanimljivo je istaknuti obrazovnu strukturu romskog stanovništva na području Slavonije, vidljivu u popisu 1921. Potrebno je istaknuti kako je iz popisnih materijala vidljivo precizno bilježenje stupnja pismenosti romskog stanovništva, tj. kod svakog popisano Roma nije se sustavno bilježio stupanj obrazovanosti. Na području Slavonije nije popisano stupanj obrazovanosti 730 Roma, a na području četiriju navedenih županija 871 Roma.³⁷ Navedeni nedostatak u metodologiji na određeni način sugerira potrebu opreznosti u korištenju statističkih podataka. Iz dostupnih podataka uočljivo je kako 3703 Roma (ili 94,5% od ukupnog broja Roma u Slavoniji kojima je zabilježena pismenost) bila potpuno nepismena, a tek njih 202 (ili 5,1% od ukupnog broja Roma u Slavoniji kojima je zabilježena pismenost) bila potpuno pismena. Kod 8 Roma na području Slavonije zabilježena je djelomična pismenost, a ona se odnose na one Rome koji umiju «samo čitati». Slična obrazovna struktura Roma kao na području Slavonije, vidljiva je na cjelokupnom području navedenih županija i posebne jedinice Grada Osijeka. Na ovim područjima 4354 Roma (ili 95,2% ukupnog broja Roma kojima je zabilježena pismenost) bila

³⁴ Napomenut ću kako je Kraljevina SHS prema popisnoj građi iz 1921. podijeljena na sedam pokrajina: 1. Hrvatsku (ona je obuhvaćala područje uže Hrvatske, Slavoniju, Međimurje, otok Krk s općinom Kastav); 2. Dalmaciju; 3. Srbiju (podijeljena na sjevernu i južnu Srbiju); 4. Crnu Goru; 5. Bosnu i Hercegovinu; 6. Sloveniju s Prekmurjem; 7. Banat, Bačku i Baranju. Statistički ured u Zagrebu proveo je popis stanovništva na području Hrvatske, dok je popis na području Dalmacije provela Direkcija Državne Statistike u Beogradu; *Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921 godine*, (Beograd, 1924.), VII.-VIII., XX-XXI; Ivo Goldstein... (et al.), (Zagreb, 1996), 123.-124.

³⁵ Vidi: *Tablica 2. Broj Roma u Slavoniji, 1880.-1931.*; napomenuo bih kako sam izdvojio područja Slavonije slijedeći njene današnje granice (prostor između Save, Drave, Dunava, Ilave i državne granice u zapadnom Srijemu), a kako je naveo Mirko Marković u djelu *Slavonija; povijest naselja i podrijetlo stanovništva* (Zagreb, 2002), 11-23. Uz ove podatke donio sam ukupni broj popisanih Roma u navedenim županijama i u Hrvatskoj.

³⁶ U Ugarskoj je u siječnju 1893. proveden sveobuhvatan popis Roma te ih je bilo popisano 275.000. Na području Srbije broj Roma u istom razdoblju bio je tridesetak tisuća; Vojak, «Romsko stanovništvo», 727.-728.

³⁷ Vidi *Tablica 3. Obrazovna struktura romskog stanovništva u Slavoniji 1921.*

su nepismena, a tek 208 Roma (ili 4,5% ukupnog broja Roma kojima je zabilježena pismenost) je bilo pismeno. Samo 10 Roma (ili 0,2% ukupnog broja Roma kojima je zabilježena pismenost) se izjasnilo kako su djelomično pismeni. Državne i lokalne vlasti pokušavale su riješiti problem obrazovanja Roma. Osječki list *Narodna obrana* donosi u kolovozu 1907. članak «Uškoloavanje ciganske djece». U tom članku piše kako je sjednici upravnog odbora županije virovitičke Ladislav Charvath podnio prijedlog u vezi potrebe obrazovanja romske djece. Na njegov prijedlog uredništvo lista predlaže «...da djeca onih cigana, koji su stalno gdje namješteni, moraju polaziti školu. Znamo za slučaj u Djakovu, da neka ciganska djeca polaze s dobrim uspjehom ondješnju pučku školu...».³⁸ Nekoliko desetljeća kasnije općinski bilježnik Ivan Zatluka u *Podravskim novinama* ističe kako «...primjerice u Valpovu, svi su principi civilizacije problematični. Djeca prisiljena na polazak u škole, krše dužnosti po volji...govorio sam im: Država će urediti uzgoj u javnom državnom zavodu. Vaša će djeca dobiti izobrazbu. Neće se poput vas boriti s bijedom, bit će ljudskog duha! Predmnom su hinili radost i govorili da to dogovara njihovoj želji, no kad su se udaljili, nastala je neopisiva žalost, larma, kletve, plač i groznje spram onih koji bi u njihovu djecu dirali...».³⁹ Iz navedenog je vidljiva složenost problema obrazovanja Roma koji se sastoji od izrazitog nepovjerenja Roma prema obrazovanju shvaćajući ga kao jedan od pokušaja asimiliranja njihove djece, tj. kao sredstvo potiskivanja njihove kulture i načina života.

Tablica 3. Obrazovna struktura romskog stanovništva u Slavoniji 1921.

	muškarci	žene	muškarci	žene	muškarci	žene	zabilježena obrazovanost	ukupno popisano
	potpuna pismenost		djelomična pismenost		nepismenost			
Županija Srijem								
Kotar Ilok	7	3			80	112	202	246
Kotar Vinkovci	22	21			123	144	310	352
Kotar Vukovar	13	5	2		134	140	294	331
Kotar Županja	18	9			128	145	300	340
Grad Vinkovci					1	1	2	2
Grad Vukovar	1				2	2	5	5
Ukupno SLAVONIJA	61	38	2		468	544	1113	1276
Ukupno ŽUPANIJA	99	48	5		851	944	1947	2278

³⁸ «Uškoloavanje ciganske djece». *Narodna obrana*, 11.8.1907., br.186., 5.

³⁹ Ivan Zatluka, «Ciganski problem». *Podravske novine*, 3.9.1938., br. 35., 2.

	muškarci	žene	muškarci	žene	muškarci	žene	zabilježena obrazovanost	ukupno popisano
	potpuna pismenost		djelomična pismenost		nepismenost			
Županija Bjelovarsko- križevačka								
Kotar Garešnica					31	43	74	81
Kotar Grubišno Polje					40	41	81	104
Ukupno SLAVONIJA					71	84	155	185
Ukupno ŽUPANIJA	3	3	1	1	393	413	814	985
Županija Požega								
Kotar Brod	2	1			8	9	20	22
Kotar Daruvar					20	20	40	53
Kotar Nova Gradiška					38	32	70	94
Kotar Novska					16	12	28	34
Kotar Pakrac								
Kotar Požega								
Grad Brod								
Grad Požega								
Ukupno SLAVONIJA	2	1			82	73	158	203
Ukupno ŽUPANIJA	2	1			82	73	158	203
Županija Virovitica								
Kotar Đakovo	4		2	1	81	95	183	208
Kotar Donji Miholjac	5	5			100	76	186	221
Kotar Našice	10	13			118	97	238	287
Kotar Osijek	5				124	121	250	286
Kotar Slatina	3	1			178	146	328	395
Kotar Valpovo	4				126	138	268	329
Kotar Virovitica	1	1			95	99	196	247
Grad Virovitica					2	1	3	3
Grad Osijek					1		1	1
Ukupno SLAVONIJA	32	20	2	1	825	773	1653	1977
Ukupno ŽUPANIJA	32	20	2	1	824	773	1652	1976
Ukupno SLAVONIJA	202		8		3703		3913	4643
Ukupno ŽUPANIJE + G. Osijek	208		10		4354		4573	5444

Izvor: HDA, *Popis stanovništva Kraljevine SHS 1921.*, kut. 47., sv. 60.

Slična situacija bila je i na području Vojne krajine na području Slavonije. Stojanović 1853. u članku «Cigani» u *Danici* piše kako «...u vojničkoj krajini Slavonskoj poznato mi je, da poglavarstvo oko toga nastoji, da cigančad kao i druga seljanska mladež polazi pučku školu; ali ciganče ostaje i u školi kao divje i ako što i nauči, to mu nesluži na poboljšanje čudi, nego na to, da postanu prepredenii lisac. To je dokaz, da domaće odhranjenje mladeži najveći upliv imade u čudorednost i značaj mladeži, i da pučka škola bez domaćeg odhranjenja, bez odhranjenja roditeljskomi primieri nemože djelovati...».⁴⁰

Iz navedenog je vidljivo kako se upravo preko školskog sustava nastojalo «poboljšati čud» Roma i na taj način ih uklopiti u «čudorednu» lokalnu zajednicu. Neven Hrvatić je istaknuo u radu «Romi na području općine Đurđevac» kako od kraja XIX. st. romska djeca polaze osnovnu (pučku) školu, no poseban problem bio je u tome što manji broj njih i završava osnovnu školu, a još manji se odlučuje na više obrazovanje.⁴¹ Zasigurno se i na području Slavonije mogu naći podaci o školovanju romske djece od druge polovine XIX. stoljeća (možda i ranije!), no napomenuo bih kako je i danas problem obrazovanja Roma aktualan. Izrazito negativna obrazovna struktura romskog stanovništva dijelom objašnjava njihov marginalizirani društveni položaj.

Analizom popisa stanovništva iz 1931. uočljivo je da su Romi u Slavoniji većinom bili pravoslavne vjere i to njih 4186 (ili 52,4% od ukupnog popisanog broja Roma). Nešto manji dio Roma izjasnio se kao rimokatolici i to njih 3788 (ili 47,4% od ukupno popisanog broja Roma).⁴² Iznimku u opredjeljivanju za pravoslavnu ili rimokatoličku vjeru čini šest Roma koji su se u kotarima Brod i Vinkovci izjasnili kao pripadnici grkokatoličke vjere. Napominjem kako su se na području Savske Banovine 9874 Roma (ili 69,1 % ukupnog popisanog broja Roma) izjasnili kao rimokatolici, a njih 4401 (ili 30,8 % ukupno popisanog broja Roma) su se izjasnili kao pripadnici pravoslavne vjere. Jedan dio romanologa ističe kako romsko stanovništvo prihvaća dominantnu vjeru domicilnog stanovništva kao jedan od oblika prilagođavanja sredini u kojoj se nalaze.⁴³ Uočljivo je kako je kod Roma na području Slavonije prevladavala pravoslavna vjera, koja je uz rimokatoličku vjeru bila dominantna na ovome području što je u skladu s tezom o romskom prihvaćanju vjere dominantnog stanovništva. U kotarima Osijek, Vukovar, Vinkovci i Županja Romi su se izrazitom većinom izjasnili kao pravoslavci, a u kotarevima Donji Miholjac, Garešnica, Grubišno Polje, Našice i Virovitica

⁴⁰ M. (Mijat) Stojanović, «Cigani». *Danica*, 24.12.1853., br. 51., 204.

⁴¹ Neven Hrvatić, «Romi na području općine Đurđevac», u: *Podravski zbornik*, (Koprivnica, 1984.), 160.-161.

⁴² Vidi *Tablica 4. Vjerska struktura romskog stanovništva u Slavoniji 1931.*; napomenuo bih kako nisam našao podatke o vjerskoj strukturi kotara Ilok koji se 1931. nalazio u sastavu Dunavske Banovine.

⁴³ Jean-Pierre Liégeois, *Gypsies and Travellers* (Strasbourg, 1987.), 60.-63.

izrazitom većinom kao rimokatolici. U kotarima Brod, Daruvar, Đakovo, Nova Gradiška, Pakrac i Slatina te gradu Brodu romsko stanovništvo je bilo podijeljeno između rimokatoličke i pravoslavne vjere. Uspoređivanjem navedenih podataka o vjerskoj strukturi Roma s podacima o cjelokupnoj vjerskoj strukturi kotara može se uočiti kako je velik dio Roma prihvaćao (dominantnu) vjeru domicilnog stanovništva.⁴⁴ Napomenuo bih kako je velik dio Roma na području Vojne krajine bio pravoslavne vjere, npr. u Županji koja je bila sjedište jedanaeste krajiške satnije prema popisu iz 1857. pravoslavno žiteljstvo činila su 352 pravoslavna Roma.⁴⁵

Nameće se pitanje na koji je način romsko stanovništvo prakticiralo određenu vjeru o čemu piše Luka Lukić u opisu sela Klakara koje se nalazi u kotaru Brod. Lukić piše kako Romi «...nemaju vjere i ne krste se nikad, misli se, da su vlasi, nisu katolici...».⁴⁶ Stojanović 1853. u članku «Cigani» naglašava kako «...osobite viere neimaju cigani; medju Turcima su Turci, a medju kerstjanima kerstjani, ali se mnogo ne staraju za vierozakon, i teško da imade ijedan ciganin na svijetu, koji bi pobožan i bogoljuban bio...».⁴⁷ Slično piše u *Podravcu* 1902. da «...prave stalne vjere u ciganina nema. U kakovu je mjestu, takovu si odabere vjeru, a poznato je, da si diete krsti i po više puta, ali ne kume i kumice radi, već radi krstnih darova...».⁴⁸ Pitanje krštenja predstavljao je znatan problem crkvene i lokalne vlasti što primjećuje Josip Benaković⁴⁹ u članku «Cigansko pitanje». Benaković piše «...ima li koja

⁴⁴ Prema popisu 1931. u kotarima Donji Miholjac bilo je 21.937 rimokatolika (ili 81,3% od ukupno popisano stanovništva), u kotaru Grubišno Polje 12.776 rimokatolika (ili 52,3% od ukupno popisano stanovništva), u kotaru Garešnica 23.038 rimokatolika (ili 74,3% od ukupno popisano stanovništva), u kotaru Našice 37.114 rimokatolika (ili 73,1% od ukupno popisano stanovništva) i u kotaru Virovitici bilo je 28.798 rimokatolika (ili 73,5% od ukupno popisano stanovništva). U navedenim kotarima prevladavalo je rimokatoličko stanovništvo te su Romi preuzeli njihovu dominantnu vjeru. Prema popisu stanovništva iz 1931. u kotaru Osijek bilo je 11.916 pravoslavaca (ili 35,5% od ukupno popisano stanovništva), u kotaru Slatini 20.232 pravoslavaca (ili 44,2% od ukupno popisano stanovništva), u kotaru Vukovar 18.011 pravoslavaca (ili 49,3% od ukupno popisano stanovništva). U navedenim kotarevima znatan dio su činili pravoslavci te su Romi prihvatili njihovu vjeru. Primjer kotareva Vinkovci i Županja su zanimljivi, jer je u ovim kotarevima prevladavalo rimokatoličko stanovništvo, a Romi su činili znatan dio pravoslavnog stanovništva (u kotaru Vinkovci bilo je 4727 pravoslavaca, a od toga 587 Roma te u kotaru Županji bilo je 2182 pravoslavaca, a od toga 1287 Roma koji su tako činili blizu 60% pravoslavnog stanovništva!). Primjeri Vinkovaca i Županje možda se mogu objasniti blizinom granice tadašnje Dunavske i Drinske Banovine u kojima je prevladavalo pravoslavno stanovništvo te jakim utjecajem dobro organizirane Srpske Pravoslavne Crkve; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine: knjiga II.- prisutno stanovništvo po vjeroispovijesti* (Beograd, 1938), 86.-94..

⁴⁵ Rudolf Horvat, *Slavonija I., II* (Vinkovci, 1994), 205.

⁴⁶ Luka Lukić, *Klakarje*. AONŽO, sign. NZ 28c, 108.

⁴⁷ Stojanović, «Cigani», 204.

⁴⁸ «Nešto o ciganima». *Podravac*, 29.4.1902., br.7., 4.

⁴⁹ Rodio se 15. 3. 1856. u Štitaru kod Županje, a umro, 24.12.1937. u Zagrebu. Nakon završetka gimnazije u Vinkovcima (1877.), studirao je u Zagrebu klasičnu filologiju. Bio je profesor u Vinkovcima, Slavonskoj Požezi i Zagrebu. Priloge iz područja klasične filologije

(Romkinja, D.V.) diete, to obično ciganka donese k materi, a onda hajde traži drugoga i tako diete, rodjeno u drugoj občini, pada na teret drugoj občini, a na to nitko ne pazi. Crkvene oblasti nemaju moći nemaju moći da to zaprieče, a političke se zato ne brine...».⁵⁰ Iz navedenog je vidljivo kako Romi ne prakticiraju vjeru, a takav odnos se shvaćao kao negativan dio romskog karaktera. Vjerojatno je jedan dio Roma koristio vlastito vjersko opredjeljenje kao način uklapanja (prilagodbe) u postojeću zajednicu. S druge strane, postoje primjeri koji pružaju sasvim drugu sliku o odnosu romskog stanovništva prema vjeri. Beogradski listovi *Vreme* i *Pravda* donose u kolovozu i listopadu 1938. vijest o prvom (poznatom) čitanju Evanđelja na romskom jeziku u Jugoslaviji, a ono se održalo u pravoslavnoj crkvi u selu Privlaci (u okolici Vinkovaca). Zanimljivost je da je tu crkvu sagradio bogati romski glazbenik Čedomir Nikolić početkom Prvog svjetskog rata. Veliša Raičević ističe značaj crkve za Rome te piše kako je ona «...svakoga leta prošteništa svih sremkih i slavonskih Cigana. Stotine kola i hiljade Cigana iz udaljenih mesta putuju po nekoliko dana da bi iz ove crkve uputili molitvu Bogu...pored popularnosti koju Crkva uživa ne samo među pravoslavnim Ciganima već i među katoličkim življem starosjedilaca meštana ove se godine proučio glas da će se za vreme službe Božje prvi put čitati evanđelje na ciganskom jeziku...».⁵¹ Nekoliko mjeseci kasnije Vel. Komski piše u *Pravdi* kako je značajan bio «...događaj za Cigane kad im je na crkvenoj slavi u Privlaci kod Vinkovaca prvi put u njihovoj verskoj istoriji održan evanđelski propoved na njihovom materinjem jeziku...to je verovatno jedina crkva koju su Cigani podigli, a još jedinstvenija što ju je iz svojih sredstava podigao jedan Ciganin. Neosporna je i zasluga i prevodilaca našeg pravoslavnog evanđelja na ciganski jezik....dinamične reči našeg sveštenika g. Stranimirovića duboko su prodrle kroz tišinu i dušu preplanulih Cigana, koji su na moment zaboravili na sve one životne prepone što im treba po cenu velikih napora savladati da bi se došlo do hleba svagdašnjeg...».⁵² Iz navedenog je vidljivo kako se jedan dio Roma isticao u prakticiranju pravoslavne vjere, a sama Pravoslavna crkva prilagodila se njihovoj vjerskoj potrebi održavajući dio službe na njihovom jeziku. Potrebno je napomenuti kako je Katolička crkva u Savskoj Banovini držala u pojedinim župama službu na romskom jeziku, a tu bih istaknuo župnika Antuna Medvena koji je u međuratnom razdoblju bio jedan od naj-

objavljivao je u *Nastavnom vjesniku* (1895,1904–1910, 1919/1920). Prevodio je djela Horacijeva, Ovidijeva i Vergilijeva. Neki prijevodi objavljeni su u listu *Vesna* (1919.), a većina ih je ostala u rukopisu, kao i Benakovićev njemački prijevod Mažuranićeva epa *Smrt Smail-age Čengića*; *Hrvatski biografski leksikon*, 5 sv. (Zagreb, 1983-2004.), 1: 630.-631. «Josip Benaković» (Elizabeta Palanović).

⁵⁰ Josip Benaković, «Cigansko pitanje». *Narodna obrana*, 11.8.1907., br.186., 5.

⁵¹ Veliša Raičević, «U jednom slavonskom selu prvi put je čitano Jevanđelje na ciganskom jeziku». *Vreme*, 20.7.1938., br. 5925., 8.

⁵² Vel. Komski, «Jedna ciganska crkva u našoj zemlji u kojoj se Jevanđelje čita na ciganskom jeziku». *Pravda*, 29.10.1938., br. 12167, 9.

značajnijih proučavatelja romske kulture i jezika u Hrvatskoj.⁵³ Ovdje se nameće pitanje odnosa između Katoličke i Pravoslavne crkve s jedne strane i Roma s druge strane tj. na koji način su se navedene crkve odnosile prema Romima, posebice u vezi zakonom propisanog registriranja krštenih, vjenčanih i umrlih Roma.⁵⁴

Tablica 4. Vjerska struktura romskog stanovništva u Slavoniji 1931.

kotarevi gradovi	rimokatolici	pravoslavci	ostali	ukupno	kotarevi, gradovi	rimokatolici	pravoslavci	ostali	ukupno
K. Brod	110	96	3	209	K. Pakrac	34	5		39
Grad Brod		6		6	K. Požega	88			88
K. Daruvar	85	46		131	K. Slatina	333	471		804
K. Donji Miholjac	413	143		556	K. Valpovo	624	85		709
K. Đakovo	494	340		834	K. Vinkovci	86	498	3	587
K. Garešnica	384	17		401	Grad Vinkovci		10		10
K. Grubišno Polje	131	4		135	K. Virovitica	235	62		297
K. Našice	337	133		470	Grad Virovitica	87			87
K. Nova Gradiška	84	11		95	K. Vukovar	27	742		769
K. Novska	14			14	Grad Vukovar		1		1
K. Osijek	23	421		444	K. Županja	194	1093		1287
Grad Osijek	5	2		7	UKUPNO SLAVONIJA	3788	4186	6	7980
					UKUPNO SAVSKA BANOVIINA	9874	4401	9	14.284

Izvor: HDA, Popis stanovništva 1931.: Savska Banovina, kut. 55., sv. 70.

Na području Slavonije u razdoblju od 1850. do 1941. nalazila su se romska plemena Kolompari, Koritari, Drobni kovači i Čergari.⁵⁵ Domicilno stanovništvo razlikovalo je pojedina romska plemena prema njihovom nači-

⁵³ U župi Odri kraj Zagreba održavala se u međuratnom razdoblju vjerska služba na romskom jeziku; Ivan Esih, «Banovina Hrvatska i problem Cigana». *Jutarnji list*, 7.8.1940., br. 10250, 12. *Hrvatska Enciklopedija*, 5. sv. (Zagreb 1941-1945), 2: 750.-751., s.v. «Cigani» (Viktor Horvat, ... et.al); Ivan Goran Kovačić, «Posljednji slobodnjaci». *Hrvatska revija* XII/10 (1939), 541.

⁵⁴ Nije mi poznat rad u kojem je analiziran odnos Roma prema Katoličkoj ili Pravoslavnoj crkvi na području Hrvatske, no pitanje ovog odnosa iznimno je bitno za razumijevanje položaja romskog manjinskog stanovništva u Hrvatskoj.

⁵⁵ Franjo Fancev u člancima «Iz prošlosti i sadašnjosti cigana», objavljenim u *Narodnim novinama* u studenom 1912. razlikuje tri glavna romska plemena: **Kolompare** (romske noma-

nu života (nomadski ili sjedilački), vrsti zanimanja (obrada metala ili drveta, sviranje) i jeziku (znanje romskog, rumunjskog, mađarskog ili hrvatskog).

U Slavoniji se u razdoblju od 1850. do 1941. nalazilo nekoliko romskih plemena koja su se razlikovala prema načinu života, običajima, jeziku i zanimanjima. U članku «Die Zigeuner in Ungarn und Slawonien» objavljenom u zagrebačkom listu *Luni* sredinom prosinca 1850., navode se četiri romske plemenske grupe u Mađarskoj. Jedna od njih je «den ungrisch-illirisch-serbien» («ugarsko-ilirska-srpska»), za koju se navodi da se bavi obradom drveta, govori ilirski, srpski i mađarski te je rimokatoličke i grkokatoličke vjere.⁵⁶ Polovinom XIX. stoljeća je Romima na području rumunjskih zemalja ukinut ropski položaj te se velik dio njih seli s tog područja u susjedne europske zemlje, tj. određen dio Roma iz Rumunjske naseljava Slavoniju. Navedeni Romi pripadaju plemenu Koritara koje se bavilo obradom drveta i izrađivanjem predmeta za kućanstvo, npr. korita. Ferdo Hefele u *Viencu* 1890. o njima piše te ističe kako «...Koritari su porieklom pravi Rumunji, koji su prije mnogo godina iz Rumunjske ovamo došli. Kako sami tvrde, ostavili su njihovi djedovi svoju domovinu s prevelika nadmetanja koritarske robe, pa su se naselili među Savom i Dravom, a neki su se zaustavili u Srbiji i Bosni. Danas obitava većina naših koritara, koji se zovu Bogdani i Balogi, u virovićkom i gjurgjevačkom kotaru... imade ih nešto i po našem Primorju... Koritari su siromašni ljudi, a žive kod nas gotovo svagdje, gdje ima topolove šume... pa sjekirom, pilom, makljom i teslom izrađuju iz topolovine žlice, kuhače, tvorilca, zdjele, struganje, škipe i korita... prikazuju nam se otrcani i dosta zapušteni ljudi romanskoga tipa, dugih vlasi i pletenica na mužkih glavah. Poduga im brada nije pregusta, lice zagasito, oči crne i vatrene, stasa su

de, govore ciganskim jezikom s indijskim narječjem i bave se popravkom kotlova, trgovinom konja i prošnjom), **Koritare** (sjedilačko pleme, govore rumunjskim jezikom, nose cigansku odjeću, izrađuju korita i kućanske predmete) i **Drobne kovače** (sjedilačko pleme, trgovci konjima i glazbenici, govore umjetnim - «gegavačkim» jezikom). Viktor Horvat u *Hrvatskoj Enciklopediji* razlikuje: **Turske Cigane** (žive na području gornjeg Pokuplja, Baranje i Bačke, govore arhaičnim ciganskim jezikom), **Rumunjske Cigane** (između njih razlikuje stalno naseljene Cigane u istočnoj Hrvatskoj i Srijemu i čergaše na prostoru od Podunavlja do Podravine; govore poluromaniziranim romskim/ciganskim narječjem) i **Karavlake** (žive na prostoru gornje Posavine i Like, govore rumunjskim jezikom, no upitno je može li ih se smatrati Romima). Neki romanolozi danas dijele Rome na dvije skupine: *Bajaše* i Rome koji govore indoeuropski jezik «romani chib». *Bajaši* vuku svoje porijeklo iz Rumunjske i Mađarske, govore «ljimba d bajaš jezikom» (bajaški dijalekt starorumunjskog jezika), a bavili su se i obrađivanjem drva (npr. koritarstvom). U drugoj skupini Roma pripadaju druga plemena, npr. *Kanjari*, *Kaloperi*, *Haškalijske*, *Kalderaši*..., a oni se bave trgovinom, obradom metala i glazbom. Iz navedenog se može zaključiti kako današnji *Romi-Bajaši* vuku svoje porijeklo od *Koritara*, a današnji Romi koji govore «romano chibom», vjerojatno, dijelom vuku svoje porijeklo od Kolompara; Franjo Fancev, «Iz prošlosti i sadašnjosti cigana». *Narodne novine*, 18.11.1912., br. 267., 3.; *Hrvatska Enciklopedija*, 5. sv. (Zagreb 1941-1945), 2: 749, s.v. «Cigani» (Viktor Horvat, ...et.al); Zvonimir Pongrac, *Gjelem. gjelem: zbirka ciganskih ili romskih pjesama i melodija (s pregledom povijesti i glazbe Roma)* (Zagreb 2003.), 83.-84.

⁵⁶ «Die Zigeuner in Ungarn und Slawonien», *Luna*, 14.12.1850, br. 50, 200.

i tiela vitka, ali jaka; odjeveni su u duge bijele kabanice, što im prekrivaju dosta kretke gaće ljeti; nose opanke (opinš) na nogama, a pod malenim okruglim šeširom ili šubarom visi duga crna ili bar zagasita izpremiešana kosa, a među njom i po koja pletenica...».⁵⁷ Lugar Jovo. S. Beč napisao je 1934. rad o Koritarima na području Jasenovca u kojem opisuje njihov život, običaje i rad u šumi. Beč piše kako Koritari «...potječu iz erdeljskih dijelova današnje rumunjske... ali pošto je njihova postojbina pripadala pod mađarsku vlast, oni imaju većinom mađarska prezimena. Vjere su stvarno rimokatoličke i pravoslavne, dok priznaju ipak samo rimokatoličku... još neprestano govore dosta slabo našim jezikom. U porodici i međusobno govore samo rumunjski...».⁵⁸ U članku «Naši cigani» u listu *Vinkovci i okolica* početkom travnja 1910. piše kako Koritari «...su zapravo najvredniji među njihovim suplemenicima, jer se cijelu godinu bave izradom korita, valova i varjača.... ljudi u šumi kraj njih prolaze i nitko se ne boji, da će ga napasti...».⁵⁹

Sljedeća značajnija romska plemenska skupina na području Slavonije bili su Kolompari ili Kotlari. Fancev ističe kod Kolompara kako žive «...na kolima (vurdun) i pod čergama (cara), koje razapnu obično na kraj sela na čistini, gdje mogu pasti svoja mršava kljuseta, između sebe govore jezikom ciganskim; ova vrst cigana jest jedina kod nas, koja je još sačuvala svoje indijsko narječje. Prave i popravljaju kotlove i česala za blago, a trguju i konjima; žene gataju iz karata i na dlanovima, a umiju i čarati... kolompari nose poznata ciganska odijela (muževi visoke čizme, šarene košulje, debele crne hlače, kaput i prsluk obično s kovnim tokama; žene poznate crvene, šarene haljine s crvenim šamijama...».⁶⁰ Vrijedan opis romskog načina odijevanja donosi Ivan Filakovac u opisu slavonskog sela Retkovci koji piše o Kolomparima kako njihovi «...muškarci nose ko i vaj naš muški svet... samo lošije, jer su siromahi, dok ciganke imaju na sebi široke šarene sukne, preko glave i leđa široku maramu s kojom se zagru. Muški cigani kotlari imaju na noge čizme, čakšere, kamizal s krpeni dugmeti i kratki kaput sa još krupniji dugmeti, koji su u nekoga i srebrna... Žene kotlaruše imaju na nogu čizme ko i muškarci, široke sukne i marame, koju na zatiljku stežu, da krajevi padaju po leđi...».⁶¹ Slavko Vereš polovinom kolovoza 1939. u *Novostima* piše o Kotlarima kako su «...gotovo na selu uživali neki ugled, pogotovo kad se znalo, da su pojedine družbe među njima vrlo bogate... nikad među kotlarima niste vidjeli odrpanca... žene su im razmjerno bile uredne i čiste, a bilo je među njima i izrazitih ljepotica... u ne baš davnim vremenima cigani su na selu bili poznati kao pravi majstori u potkivanju konja. Isto tako se cijenio i njihov kovački rad. Što se pak čini njihovih kotlova, ti su na

⁵⁷ Ferdo Hefale, «Koritari». *Vienac*, XXII/46 (1890), 742.

⁵⁸ Jovo S. Beč, «O ciganima koritarima». *Glasnik udruženja šumarskih zvaničnika Kraljevine Jugoslavije u Beogradu*, XIV/6 (1934), 183.

⁵⁹ «Naši cigani». *Vinkovci i okolica*, 3.4.1910., br.14, 1.

⁶⁰ Fancev, «Iz prošlosti», 18.11.1912., br. 267, 3.

⁶¹ Ivan Filakovac, *Etnografska građa iz Retkovca*. AONŽO, sign. SZ 57, 98.

selu bili na glasu sa svoje solidnosti i seljak je daleko radije kupovao bakreni kotao kod ciganina, nego li u dućanu. Kao zanatlija bio je zanatlija, začudo pouzdan i solidan i on se je svojom solidnošću ponosio. Ovi cigani nisu bili kradljivci i prezirali su kradljivačku cigansku sortu...».⁶² Kod Roma Kolompara vidljivo je njihovo obrtničko usmjerenje kojim su uspijevali zadovoljiti seosko tržište.

Znatan dio Roma činili su oni koji su bili stalno naseljeni. Fancev opisuje stalo naseljeno romsko pleme Drobniha kovača. Autor ih smatra najasimiliranim skupinom Roma koji se ponajviše bave trgovanjem konja te piše kako oni «...imadu još najmanje ciganskoga u sebi; ne žive ni pod čergama ni u zemljanim kolibama, nego kako koji može u ljepšim ili siromašnijim kućama, a boravišta ne mijenjaju. Ipak za obradivanje zemlje nijesu, trgovanje konjima glavno im je zanimanje, a kod toga su vrlo okretni te i starije kljuse pomlade ili šepavo za dan dva uzjogune, kašalj i neke druge konjske mane umiju za kraće vrijeme ukloniti, bolje prikriti... jezika ciganjskog ne poznavaju, a u svojim međusobnim pregovorima na sajmovima čuti ih je katkad između sebe govoriti nekim umjetnim (gegovečkim) jezikom...».⁶³ Josip Lovretić donosi sličan opis domaćih Roma u selu Otok u okolici Vinkovaca. Lovretić piše kako «...u našem selu imade cigani domorodaca, imadu svoje kuće, neki samo čatrje (slabe kućice), a neki imadu i zidane kuće... svi cigani govore našim jezikom, samo malo pokvarito... Cigani se nose ko i domaći, a sad mlaši nose se više civilski. Muški ne nose dugačku kosu, a ni ženske ne nose bikuja upleteni sa pužićima...».⁶⁴ Iz navedenog je vidljivo kako se jedan dio Roma uspio prilagoditi domicilnom stanovništvu usvajajući njihov jezik i običaje. No, postavlja se pitanje cijene takvog «prilagođavanja», jer je to sa sobom nosilo potiskivanje vlastite kulturne baštine.

U Slavoniji znatan dio Roma činili su nomadi (Čergari), koji su ponajviše dolazili iz Ugarske. Lukić u opisu sela Varoš, koje se nalazi u kotaru Brod, piše kako «...Ciganji nisu u 'vom selu stalno naseljiti, nego se češće videvaje na dnu sela kod male Mlake. Katkad i' bude po sedam, osam čergi. Kod sela budu po mjesec, dva dana, pa i' priko noći nestane.... tude i' bude kod mlina mlogo, pa i' se često i konji uplaše. Ni tude (idući u Kanižu) nisu stalno naseljiti, samo budu po više nedilja, pa i' nestane..... oni (Romi, D.V.) govoru među sobom ciganjski, a med svitom racki; oće li dvojica da koga namažu, govoru obodva jezika...».⁶⁵ Slično ih opisuje Vareš te piše kako su se Čergari «...radi prestiža izdavali za kovače ili kotlare, ali glavno zanimanje bilo im je kradja i prosjačenje. Kad su ti gdje pokraj sela razapeli svoje čadore, seljaci su

⁶² Slavko Vereš, «Naši cigani nekad i danas». *Novosti*, 13.8.1939., br. 222., 10.

⁶³ Fancev, n.dj., 19.11.1912., br. 268., 3.

⁶⁴ Josip Lovretić, «Otok», u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* (Zagreb, 1897), 371.

⁶⁵ Luka Lukić, «Varoš», u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* (Zagreb, 1924), 153-154.

se mrštiti, a seljanke prebrojavale su svakog jutra svoju živad savjesnije nego ikada. Ciganice su obilazile selom, da što god iscigane, ili da bacaju karte...».⁶⁶ Lovretić, opisujući Čergaše, razlikuje ih od naseljenih Cigana «...po nošni. Nose okrugle crne kape, rekle i kamizole plavkaste s velikima bilim pucetima. U bogati su puceta srebrna. U čizme utaknu plavkaste čakšire, izvezane s crnim gajtanima...».⁶⁷ U opisu nomadskih («putujućih») Roma 1910. u listu *Vinkovci i okolica* ističe se kako «... od ovih putujućih Cigana još nije niko mogao ni molbama, ni prijetnjama, ni milom, ni silom, načiniti pristojne ljude, koji bi se htjeli otresti se njihovih poroka i grijeha, pa da budu ljudi u pravom smislu riječi. Ovim se putujućim Ciganima hoće samo klatariti uonakolo i baš ništa ne raditi. Taj Ciganin živi redovito od onoga što si od tudjeg dobra prisvoji... taj Cigo krade, pred zakonom nema nikakvog rešpekta. Na jednom se mjestu ne zadržava nikada dugo, čim se pokrade što se ukrasti daje čim mu zabrane pasti na zabranjenim mjestima...».⁶⁸ Vidljiva je negativna percepcija domicilnog stanovništva prema nomadskom dijelu Roma, koje smatraju lijenčinama, lopovima i varalicama. Romi Čergari odupirali su se domicilnom stanovništvu i vlastima u prihvaćanju njihovih običaja te su smatrani kako «nisu ljudi u pravom smislu riječi»!

Dio rezultata popisa stanovništva iz 1931. odnosi se na narodnosno opredjeljenje romskog stanovništva, a to nam može dijelom objasniti kolika je bila razina romske svijesti o pripadnosti vlastitoj narodnosti. Najveći dio Roma na području Slavonije izjasnio se kao pripadnici jugoslavenske narodnosti i to se izjasnilo njih 6597 (ili 82,6% od ukupno popisanih Roma u Slavoniji). Samo 1012 Roma (ili 12,6% od ukupno popisanih Roma u Slavoniji) izjasnilo se kao pripadnici ciganske narodnosti. Ostatak Roma na području Slavonije izjasnio se kao pripadnici rumunjske (282 Roma ili 3,5% od ukupno popisanih Roma u Slavoniji), mađarske (4 Roma ili 0,05% od ukupno popisanih Roma u Slavoniji) i drugih narodnosti (npr. 82 Roma u kotaru Županji izjasnili su se kao pripadnici turske, dva Roma u kotaru Slatina kao pripadnici talijanske i jedan Rom u kotaru Našica kao pripadnik ruske narodnosti).⁶⁹ Romi su se slično izjasnili na području Savske Banovine⁷⁰ što sugerira kako se većina popisanih Roma na određeni način smatrala pripadnikom dominantne narodnosti, tj. podaci ukazuju na uznapredovali proces asimilacije među romskim manjinskim stanovništvom.

⁶⁶ Vareš, «Naši cigani», 10.

⁶⁷ Josip Lovretić, «Otok», u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* (Zagreb, 1907), 372.

⁶⁸ «Naši cigani». *Vinkovci i okolica*, 3.4.1910., br.14, 1.

⁶⁹ Vidi *Tablica 5. Narodnosno opredjeljenje romskog stanovništva u odabranim područjima Slavonije prema popisu stanovništva iz 1931.*

⁷⁰ Na području Savske Banovine 12.486 Roma (ili 87,4 % od ukupno popisanih Roma u Savskoj Banovini) izjasnili su se kao pripadnici jugoslavenske narodnosti i 1336 Roma (ili 9,3 % od ukupno popisanih Roma u Savskoj Banovini) kao pripadnici ciganske narodnosti, te manji dio njih (oko 3 % ukupno popisanih Roma u Savskoj Banovini) kao pripadnici ostalih narodnosti.

U Slavoniji se u razdoblju od 1850. do 1941. nalazilo nekoliko romskih plemena koja su se međusobno razlikovala prema načinu življenja, jeziku, običajima i zanimanju. Jedan dio Roma uspio se prilagoditi lokalnoj zajednici prihvaćajući njene običaje, jezik i vjeru te usmjeravajući svoja zanimanja, poput kovanja ili izrade korita, na zadovoljavanje njihovih potreba. Drugi dio Roma održavao je nomadski način života, koji je uključivao brižljivije čuvanje svojih običaja i jezika. Domicilno stanovništvo negativno je percipiralo i odnosilo se prema nomadskim Romima, a dijelom se to može objasniti kao posljedica njihovog neprihvatanja kulturnih obrazaca domicilnog stanovništva.

Tablica 5. Narodnosno opredjeljenje romskog stanovništva u odabranim područjima Slavonije prema popisu stanovništva iz 1931.

KOTAREVI, GRADOVI	CIGANSKA	JUGOSLAVENSKA	MAĐARSKA	RUMUNJSKA	OSTALI	UKUPNO
Kotar Brod	49	160				209
Grad Brod		6				6
Kotar Daruvar	5	126				131
Kotar Donji Miholjac		556				556
Kotar Đakovo	16	818				834
Kotar Garešnica		216		185		401
Kotar Grubišno Polje		135				135
Kotar Našice	92	377			1	470
Kotar Nova Gradiška	9	86				95
Kotar Novska		14				14
Kotar Osijek	160	284				444
Grad Osijek	3	4				7
Kotar Pakrac		38		1		39
Kotar Požega		88				88
Kotar Slatina	48	668		86	2	804
Kotar Valpovo	36	668	4	1		709
Kotar Vinkovci	100	487				587
Grad Vinkovci		10				10
Kotar Virovitica	101	187		9		297
Grad Virovitica		87				87
Kotar Vukovar	164	605				769
Grad Vukovar		1				1
Kotar Županja	229	976			82	1287
UKUPNO SLAVONIJA	1012	6597	4	282	85	7980
UKUPNO SAVSKA BANOVINA	1336	12486	20	351	91	14284

Izvor: HDA, Popis stanovništva 1931.: Savska Banovina, kut. 53., sv. 66.

Državne i lokalne vlasti pokušavale su donošenjem mnogobrojnih naredbi zakonski regulirati položaj romskog manjinskog stanovništva na području Hrvatske i Slavonije. U razdoblju od 1850. do 1941. monarhijske i hrvatske vlasti nastaviti će provoditi politiku kolonizacije Roma i sprječavanja njihovog nomadskog kretanja. Imajući to na umu, može se shvatiti propis Banske vlade iz lipnja 1851., kojim «... ciganske čete, kao i pojedini cigani, makar i putnim listovima providjeni, imadu se u svoja rodna mjesta odpraviti, ako bi se bez stanovite svrhe ili zasluge klatarili...».⁷¹ Stojanović nekoliko godina kasnije u komentaru zakona o Romima piše kako «... u sadašnje vrijeme već su po našoj domovini mudrimi naredbami vlade dosta izgladjeni cigani, i malo ih je, koji nebi imali stalnih prebivališta, i koji nebi branili se svojom zaslugom: ili zanatom, nadnicom...».⁷² No, nastojanje vlasti nije imalo znatnijih uspjeha, a razloge za to ističe *Gospodarski list* tridesetak godina pišući kako «...ne bijaše ni od kakog uspjeha s toga razloga, što sredstva, kojih se je ta absolutistična vlada laćala, ne odgovahu ni s daleka stupnju kulture, na kojem se to pleme nalazi, da bi se bilo na stalno naseljavanje pridržati moglo...».⁷³ Sredinom 1873. Odjel za unutarnje poslove zemaljske vlade (dalje Odjel) u Zagrebu donosi novu naredbu, kojom se zabranjuje boravak nomadskih («skitajućih») Roma u mjestima izvan njihovog zavičaja. Dva mjeseca kasnije Odjel donosi novu naredbu o sprječavanju njihovog «skitanja» i vraćanja nomadskih Roma, potaknut time što se «... još uvijek vidjaju se ciganske čerge, dolazeće ponajviše iz Ugarske timarati do mjesta do mjesta po Hrvatskoj i Slavoniji...».⁷⁴ Slične naredbe ponavljaju se i u idućim desetljećima što sugerira određene probleme u njihovom provođenju. Pripajanje Vojne krajine Banskoj Hrvatskoj dovelo je do zakonskog ujednačavanja postojećih propisa koji se odnose na romsko stanovništvo. Na prijedlog Kr. zem. Oružničkog zapovjedništva u Zagrebu, Odjel je donio posebnu naredbu od 9.12.1882., br. 25.094, kojom se postojeće naredbe iz prosinaca 1874. i siječnja 1878., moraju provoditi i na područje bivše Vojne krajine.⁷⁵ Nešto više od pola godine kasnije ta je naredba primijenjena u slučaju uhićenja 21 mađarskog nomadskog Roma na području Ruševa, koje se nalazilo na području nekadašnje Vojne krajine.⁷⁶ Poseban problem u zakonskom reguliranju Roma predstavljalo je neprovođenje donesenih propisa, dijelom zbog njihove neusklađenosti sa stanjem na terenu. To je vidljivo u naredbi od 9. 12. 1882., broj 25.094 u kojoj se ističe «... da je skitanje

⁷¹ Milivoj Vežić, *Pomoćnik za javnu upravu: sbirka najvažnijih zakonah i naredbah o javnoj sigurnosti, obćem zdravlju i o narodno-gospodarskoj prigledbi u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji s pripojenom bivšom hrv.-slav. Krajinom.* (Zagreb, 1884), sv. I., 93.

⁷² Stojanović, «Cigani», 204.

⁷³ «O prisilnom naseljavanju cigana». *Gospodarski list*, 20.9.1888., br.18., 140.

⁷⁴ Vežić, *Pomoćnik*, 93.; Milan Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji* (Zagreb, 1902), sv. III., 323.-324.

⁷⁵ HDA, sign. 79., UOZV, kut. 704., 1883.g., br. 21932., 13.-16.

⁷⁶ HDA, sign. 79., UOZV, kut. 704., 1883.g., br. 21932/ 272., 13.-16.

cigana toli mah preotelo, da je otud nesigurnost i pogibelj tudjemu vlasništvu zavladała, iz čega se zaključuje, da se posvuda ne upotrebljavaju mjere, kojima se može tome kripko na put stati... tim povodom upućuju se oblasti, da nad tim bdiju, kako će se točnim i svestranim obdržavanjem propisa rečene naredbe predusresti posljedicam skitanja cigana, pa da mogu prema potrebi područnim obćinskim poglavarstvom izdavanje propustnica za cigane u obće zabraniti. Ako oblasti budu strogo bdile, da se po obćinskih organah spomenuta ovdašnja naredba u svemu točno provadja, stati će se i tom neredu na kraj, zato neka upravne oblasti obćinske organe osbiljno odgovornima učine za svaki propuštaj obdržavanja iste...».⁷⁷ Inicijativu za rješavanje «ciganskog pitanja» nisu imale samo državne institucije već je ona dolazila i iz građanskih društava. Imajući to na umu, istaknuo bih inicijativu Ljudevita Steina, koji je kao predsjednik pakračke podružnice Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva, krajem kolovoza 1888. predlagao kolonizaciju domaćih romskih skitnica na nenaseljena zemljišta i ograničavanje njihovog kretanja te sprečavanja ulaska stranih Roma.⁷⁸ Kao razlog pokretanju ove inicijative u *Narodnim novinama* navodi se kako «...nikome cigani nisu tako opasni i štetni kao baš gospodarom i to seoskim gospodarom. U tom pogledu je jedan seljak skupštinar najbolje opisao nepovoljni odnošaj gospodarah spram cigana. Ciganin, reče seljak, ništa ne radi, a živjeti mora i hoće da živi, al na račun drugoga. Gdje samo može, on krade i grabi od seoskog gospodara, koji se osamljen ne može da brani od drzkosti cigana, koji u čoporah obilaze selah...».⁷⁹ Nekoliko mjeseci kasnije Glavna skupština gospodarskog društva raspravljala je o «ciganskom pitanju» te je pritom osnovala poseban Odbor za proučavanje «ciganskog pitanja». Ubrzo je Odbor oblikovao Steinove prijedloge u sedam dijelova i poslao ih zemaljskoj vladi, koja je zatim zatražila mišljenje županijskih skupština.⁸⁰ Nekoliko godina kasnije Odjel za unutarnje poslove zemaljske vlade donio je naredbu od broj 12.628., kojom se zabranjuje romsko «klatarenje» i kretanje bez ispravnih dokumenata, domaćim Romima se dozvoljava kretanje i bavljenje zanatima (ono je uvjetovano posjedovanjem dozvola i besprijekornim vladanjem) te im se određuje prisilna kolonizacija.⁸¹ Navedenom naredbom lokalne vlasti su pojačale kontrolu nad dolaskom stranih Roma i provodile prisilnu kolonizaciju domaćih Roma. Istodobno, sličnu politiku prema Romima provode ugarske vlasti na inicijativu ministra unutarnjih poslova Karla Hieronymia. U sklopu takve politike 1893. proveden je sveobuhvatan popis romskog stanovništva na području Ugarske, a to sugerira usklađenost politike prisilne koloni-

⁷⁷ Smrekar, *Priručnik*, 326.

⁷⁸ «O prisilnom naseljavanju cigana». *Gospodarski list*, 20.9.1888., br.18., 140., 141.

⁷⁹ «O kolonizaciji cigana». *Narodne novine*, 1.3.1889., br. 50., 1.

⁸⁰ Smrekar, *Priručnik*, 328.; I. J-ć (pseud. Ivan Jagić), «Cigansko pitanje». *Gospodarski list*, 20.11.1888., br. 22, 169.

⁸¹ Smrekar, *Priručnik*., 327.-329.

zacije ugarskih i hrvatskih vlasti prema romskom stanovništvu.⁸² Potrebno je napomenuti kako je jedan dio Slavonije graničio s prostorom Ugarske, Bosne i Hercegovine i Kraljevine Srbije, a to je predstavljao određeni sigurnosni problem zbog stalnih, često ilegalnih, romskih nomadskih prijelaza granica. Lokalne vlasti pokušavale su pomnije pratiti kretanje Roma i zaustaviti njihovo ilegalno kretanje. Vukovarski podžupan krajem siječnja 1898. izvijestio je Odjel o slučaju ilegalnog prelaska Roma preko Dunava. Podžupan u izvještaju piše kako «... se nije moglo ustanoviti gdje su upitni cigani iz Ugarske u područje ove županije prešli...ustanovljeno je samo to, da su zajedno sa ovopodručnim ciganima iz Adaševaca na sajam u Mitrovici došli... kotarska oblast u Iloku je pozvana da pomno nad tim bdije, da se naredba visoko iste od 27. lipnja 1893. br. 12.681 točno vrši...».⁸³ Sličan izvještaj su Odjelu podnijeli oružnici postaje u Vrpolju krajem kolovoza iste godine. Oružnici su uhitili dvojicu mađarskih cigana koji su se «... nadali da se bave kućarenjem platnene robe, kao stolnjakih i salveta... posjedovali su kućanske knjige, u kojima nije naznačeno kakovom robom trgovati smiju. Pošto je ugarskih cigana dolazak u ovu zemlju zabranjen, jesu uhićeni...».⁸⁴ Iz navedenog je vidljiva potreba međudržavnih dogovora oko sprječavanja ilegalnog kretanja romskih nomada. U tom smislu može se objasniti i sporazum hrvatske i srpske vlade, koji je oblikovan u naredbu od 8. 4. 1894. broj 14.434.⁸⁵ Odjel je na temelju međudržavnog sporazuma ugarske s bavarskom vladom 1886. oko «bezuovjetnog zabranjivanja ulaza» Roma u Bavarsku.⁸⁶ Unatoč donesenim naredbama, jedan dio Roma i dalje je održavao nomadski način života, o čemu pišu *Narodne novine* u rujnu 1916., ističući kako «... cigani skitalci i klatare se i dalje po zemlji, ugrožavajući dnevice imetak, a često i život pučanstva...».⁸⁷ Banskim naredbom «Popisu cigana skitalaca i o stalnome nadzoru nad njima» iz kolovoza 1916., nastojalo se «... da s jedne strane svi za obranu domovine sposobni cigani pritegnu na vršenje nadležnih obrambenih dužnosti, a s druge strane da se u pomanjkanju radne snage pritegnu gospodarskom poslu...».⁸⁸ Ova naredba odnosila se samo na «skitajuće» Rome i njome je propisano njihovo popisivanje, oduzimanje pokretne imovine (npr. konja), obvezatno zakonito krštenje i vjenčanje, ograničavanje kretanja i izdavanje iskaznica te uvrštenje sposobnih Roma za

⁸² Popisano je 274.940 Roma od kojih je većina bila stalno naseljena (243.432 ili nešto manje od 90 % ukupno popisanih Roma), a njih 20.000 povremeni nomadi te tek 9.000 Roma bili su nomadi; *Képek a Magyarországi Cigányság 20. századi történetéből, (Pictures of the History of Gypsies in Hungary in the 20th century)* (Budapest, 1993.), 345.-349.; Vanek Šiftar, *Cigani: minulost v sedanjosti* (Murska Subota, 1970), 63.-65.

⁸³ HDA, sign.79, UOZV, kut. 3043, br. 12000, 1898/143, XIII.

⁸⁴ HDA, sign. 79., UOZV, kut. 3043, br. 56759, 1898/143, XIII.

⁸⁵ Smrekar, *Priručnik*, 330.; HDA, sign. 79., UOZV, kut. 1551., br. 1881, 1894., 13.-16.

⁸⁶ Smrekar, *Priručnik*, 329.-330.

⁸⁷ «Naseljavanje cigana». *Narodne novine*, 15.9.1916., br.211., 5.

⁸⁸ «Naseljavanje cigana», 6.

potrebe «zemaljske obrane».⁸⁹ Banska vlast pokušala je tijekom Prvog svjetskog rata, kada je bio osjetan manjak radne i vojne snage, iskoristiti vojni i radni potencijal Roma te istovremeno pojačati nadzor nad onim dijelom Roma koji svojim nomadskim životom prelaze preko državnih, županijskih i općinskih granica. Za vrijeme Kraljevine SHS položaj Roma u Slavoniji bio je reguliran *Naredbom Ministarstva Unutrašnjih dela*, broj 35523 od 31. siječnja 1922. Navedena naredba bila je sadržajno slična prethodnima, jer je propisala zabranu skitanja nomadskih romskih skupina i njihovo obvezno evidentiranje, nadziranje te koloniziranje.⁹⁰ Problem Roma i dalje je ostao neriješen, ponajprije zbog nedovoljno razrađenih zakonskih propisa i njihovog neprovođenja u praksi. Oto Frangeš potaknuo je 1937., kao jugoslavenški senator, parlamentarnu raspravu s ciljem rješavanja ovog problema, a ubrzo zatim je Banska uprava u Zagrebu pod načelnikom Kučićem uputila općinama poziv «...da se iznesu mišljenja i prijedloge za rješenje tog pitanja. Sazvat će i anketu, prema kojoj će vladi dati podloga, da se zakonom učvrsti...».⁹¹ Upravne službe Banovine Hrvatske nastavile su s kolonizacijom romskih nomada (npr. davanjem zemlje Romima i prisilnom kolonizacijom), no nije mi poznato donošenje konkretnih poteza u rješavanju problema s Romima. Donošenjem rasnih zakona za vrijeme Drugog svjetskog rata rješavanje «ciganskog pitanja» dovest će do mnogih romskih žrtava.

U zadnjem dijelu rada analizirat ću odnos između domicilnog i romskog stanovništva na području Slavonije u razdoblju od 1850. do 1941. Stojanović 1853. u članku «Cigani» piše kako «...cigani su strašljivice, i samo onda krađu, gdje znadu, da su sigurni. Neima skoro primiera, da su sami cigani noćom provalili u koju kuću, ili da bi se ciganin odvažio na hajdukovanje... oni su ne samo vrlo lukavi pri svojih poduzetjih, nego i ja poznajem dosta ciganah, koji su viešti kovači, kazandžie... za vojnike nisu cigani... u ćudorednom obziru još su daleko zaostali iza drugih narodah...».⁹² Sličan opis donosi nekoliko desetljeća kasnije Eduard Streer u enciklopedijskom članku «Cigani». Streer piše kako «... Cigani su ponositi, vole radije krpe gospodske, nego pošteno seljačko odielo, veoma su dosjetlivi, oštroumni i lukavi; što rade to rade vješto, nu rade samo za nuždu, a kad imadu što jesti, ne mare za daljnji rad...».⁹³ Negativno percipiranje Roma kao lukavih lopova i vara-

⁸⁹ «Naredba bana Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 23. kolovoza 1916. broj 69.270, o popisu cigana skitalaca i o stalnom nadzoru nad njima». *Narodne novine*, 15.9.1916., br. 211., 2-3.

⁹⁰ Jovan Trišić, «Postupak sa ciganima». *Žandarmerijski vesnik*, II/3 (1927.), 141.-147.; Stevan Živković, «Cigani skitači». *Žandarmerijski vesnik*, VIII/12 (1933.), 725.-727.

⁹¹ Zatlučka, «Ciganski problem», 2.; M. M. Gr. (Milan M. Grujičić), «Cigansko pitanje i drugi narodi». *Balkan*, 30.6.1937., br. 231., 4.; Milan M. Grujičić, «I Hrvatska banovina rješava cigansko pitanje». *Novi Balkan*, 2.7.1940., br. 3., 2.

⁹² Stojanović, «Cigani», 204.

⁹³ *Prva hrvatska enciklopedija*, 2 sv. (Osijek, 1887-1890/pretisak Osijek, 1996, ur. Duško Koričančić), 2: 101., s.v. «Cigani» (Eduard Streer).

lica vidljivo je i u Lukićevom opisu sela Varoš. Lukić piše kako «... sve što ciganji radu, radu za jelo i robu, a ne za novce. Kad se u kuću namlazu, ne datu se išcerat. Za šila ili burgije daj, gazdo, kruva, luka, masti, slanine, daj i sina, Bog ti dava! Kad im čeg sfali, idu u selo od kuće do kuće, muzu i drljanču, dok što ne izdrljanču. Ne zna se, koji su gorji zaiskat, za privarit. Dođe li im što do zgrade, rado i ukradu i krađeno primaje, a jedu i sve, što im se da i što se svitu grstavi... To mlogo pogađanje dodija svitu, pa im prid nosom zatvaraje vrata, da se ni u dvor ne naklatu, jerbo i' se je teško leberat, kad su već na prag sjeli. Žene su još mnogo bestidnije od muški; ge se naklatu, ne mogu i' se otrest, dok koji čiča ne zgrabi kandžiju ili omlat, pa udari nekoliko puta. Svit se čuva ciganji, ako od njih i kupuje što im treba. Za prevarit, zaslipit i ukrast, u tom su pravi majstori...».⁹⁴ Na temelju ovakve negativne percepcije dio domicilnog stanovništva predlagat će radikalna rješenja «ciganskog pitanja». Benaković piše u kolovozu 1907. kako «...u svim [su] državama rak-rana na tielu narodnjom- cigani... nije se nikad ozbiljno odstraniti tu rak ranu nit se držalo, da će cigani, koji se razplodjuju kao ribe, biti pogibeljni po život i imetak ljudski... jedina bi pomoć bila po mojemu mnienju, da se u svakoj županiji, osnuje zavod, kamo bi se svako diete cigansko, čim se rodi ili nakon dvie tri godine oporavilo, te se pripravljaljo za valjana čovjeka bud kojega zvanja... za uzdržavanje tih zavoda trebalo bi oporezivati sve občine bez razlika, da doprinose polovicu, a polovicu trebalo bi da doprinosi država i eto za 20, 50 godina nestat će cigana...».⁹⁵ Slično rješenje predložio je tri godine kasnije anonimni autor članka «Naši Cigani». U članku se ističe kako Romi «...uživaju više prava od ikoga drugoga. Oni prolaze cestama, šumama i livadama ni od koga zadržavani, ni od koga smetani. Tek kad su što pokrali onda ih tek oblast traži ali preventivne mjere, koje bi ih spriječile da krađu, da žive uredno, proti njima jedinama se ne poduzimaju... sa svim ovim putujućim Ciganima trebalo učiniti jedanput ipak kraj. Trebalo bi im oduzeti svu djecu i odgojiti ih, da budu ljudi ko i drugi što su...».⁹⁶ Slične mjere za ograničavanje demografskog razvoja Roma poduzimane su u sklopu terezijanskih i jozefinskih reformi u drugoj polovini XVIII. stoljeću, a u XX. stoljeću njemačke i švicarske državne vlasti provodile su politiku nasilnog oduzimanja romske djece, mijenjanjem njihovih imena i smještanjem u domove posvajatelja.⁹⁷ Percepcija i odnos domicilnog stanov-

⁹⁴ Lukić, «Varoš», 154.

⁹⁵ Benaković, «Cigansko pitanje», 5.

⁹⁶ «Naši Cigani», 2.; Slična razmišljanja nisu bila karakteristična samo kod stanovništva u Slavoniji već i u drugim krajevima Hrvatske. Franjo Horvat iz sela Sigetec u okolici Koprivnice 1939. ističe Rome kao «čisti paraziti (nametnici) na narodnom tijelu» te predlaže sterilizaciju Romkinja, dok Josip Belčić iz obližnjeg sela Peteranec predlaže njihovo naseljavanje na državni posjed i prisiljavanje na rad; Franjo Horvat, «Pitanje Cigana». *Narodni napredak*, 31.10.1939., br.10., 220., 221.; Josip Belčić, «Dva problema». *Narodni napredak*, 31.1.1939., br.1., 13., 14.

⁹⁷ Švicarska fondacija «Pro Juventute» djelovala je do 1973. slijedeći znanstvene teze nacističkog ideologa Roberta Rittera, a u osamdesetim godinama XX. st. šira javnost je sa-

ništva prema Romima vidljiva je u narodnim i književnim pripovijetkama. Tadija Smičiklas objavio je 1912. u *Zborniku za narodni život i običaje* pripovijetke iz okolice Osijeka, naslovljene *Rogati car* i *Ćoso služio popa*. U pripovijetki *Rogati car* «Ciganin» se pojavljuje kao varalica i licemjer preuzimajući ulogu izbavitelja princeze, a kad bude otkriven u svojoj prijevari, princezin otac ga daje ubiti. U drugoj pripovijetki *Ćoso služio popa* opisuje se lukavstvo sluge Ćosa koji je uspio prevariti popa, Arapina i samog Ciganina, no upravo ga Ciganin zbog svog lukavstva i proždrljivosti razotkrije.⁹⁸ Milena Papratović, bilježeći narodne pripovijetke iz okolice Đakova, i Juraj Lesar iz Podgajca, ocrtavaju lukave, lijene, pohlepne i prijetvorne Rome.⁹⁹ Slična percepcija Roma primjetna je u književnim proznim i poetskim djelima slavonskih književnika, a pritom bih istaknuo samo nekoliko njih, npr. Josip i Ivan Kozarac, Josip Aurel Crepić. Josip Kozarac u pripovijetki «Biser-Kata»¹⁰⁰ spominje «vatrene Cigane» kao svirače u slavonskim gostionama, dok u pripovijetki «Teni» osvrt se na Rome u Slavoniji. Kozarac piše kako «...u bogata posavska sela naselili se Cigani već odavna; jedni su kovači, drugi koritari, a rijetko da se koji i pluga latio. Ta svoj zanat tjeraju oni samo naoko, uistinu su pak pravi nesretnici. Da je tome tako, slijedi već iz toga da se naseljuju samo u najbogatije predjele, a gdje je sirotinja tu ih nema. Inače su pasmina obdarena prirodnom filozofijom kako rijetko koji narod: nitko od njih nikakve koristi nema, a oni ipak žive, nitko ih nije vidio da se ubiše teškim poslom, a oni se ipak lakše proturaju kroz život nego mnogi gazda koji ima trideset rali zemlje...».¹⁰¹ Kozarac je vjerojatno često susretao Rome obavljajući posao šumskog vježbenika u Vinkovcima, upravitelja šumarije u Lipovljanima i državnog nadšumara u Vinkovcima u drugoj polovini XIX. stoljeća te se njegovi opisi Roma ne smiju tumačiti samo kao književni, nego dijelom i kao etnološki prinos o Romima u Slavoniji.¹⁰² Ivan Kozarac je u

znala za njen rad. Švicarske vlasti su se službeno ispričale Romima, no istodobno im nisu dopustile uvid u dokumente fondacije. Iz navedenih primjera je uočljiva konstantnost u politički rješavanja «ciganskog pitanja» u europskim državama; Liegeois, *Gypsies*, 100.; Koraljka Posavec, «Sociokulturna obilježja i položaj Roma u Europi - od izгона do integracije». *Društvena istraživanja*, IX/2-3 (2000.), 233.-234.

⁹⁸ Tadija Smičiklas, *Narodne pripovijetke iz osječke okoline u Slavoniji*, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* (Zagreb, 1912.), 165.-167., 350.-353.

⁹⁹ Milena Papratović, «Narodne pripovijetke iz okolice Đakova», u: *Zbornik za narodni život i običaje hrvatskog naroda* (Zagreb, 1940), 89-93; Juraj Lesar, «Narodne pripovijetke iz Podgajca», u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* (Zagreb, 1907.), 135.-137., 146.-149.

¹⁰⁰ Josip Kozarac, Ivan Kozarac, «Biser-Kata», u: *Slavonijo, zemlja plemenita* (Zagreb, 1992.), 53., 68.

¹⁰¹ J. Kozarac, I. Kozarac, «Tena», u: *Slavonijo, zemlja plemenita* (Zagreb, 1992.), 92.-93.

¹⁰² Josip Kozarac je u dramskom tekstu Tuna Bunjavilo ocrtao lik Ciganina Šolde, koji u jednom dijelu drame kaže kako «...Ciganin mora krasti. Vaš je zanat suditi, a ciganski krasti. Nismo mi krivi, što krademo, tako je Bog naredio. Kad su Isukrsta htjeli propeti, uzeše Ciganina, da ga na križ pribije, pa mu zato dadoše četiri gvozdena klina. A Ciganin se mislio: Šta je šunti četiri klina potrošiti, kad mogu isti posao i sa tri obaviti. Pa Ciganin jedan klin

pripovijetci «Ada» i romanu «Đuka Begović» opisao strastvene romske svirače,¹⁰³ a naveo bih nekoliko stihova iz njegove pjesme «Ciganinu» koju je objavio 1910. pod pseudonimom Vanja Kosan u *Savremeniku*. Ivan Kozarac piše «... ovamo dođi, kraj mene stani,... Ciganski sine, garave puti... Strune nategni četiri svoje... I čekaj, cigo, čekaj i – šuti... A kad ti zadnju krajcaru bacim... Makni se, bježi, sreće ti tvoje; jer bi ti moglo pući i čelo, ... ciganska bagro, od ruke moje...».¹⁰⁴ Sličnost u percepciji Roma kao strastvenih glazbenika ili lukavih lijenčina i lopova u djelima Josipa i Ivana Kozaraca, vidljiva je i u pripovijetkama Josipa Aurela Crepića «Batalija» i «Naš čer-gaš».¹⁰⁵ Odnos između romskog i domicilnog stanovništvo najuočljiviji je na primjeru njihovog rodbinskog povezivanja. Lovretić piše kako «...nit se naši žene s cigankama, nit cigani s našima, jer je to sramota...»,¹⁰⁶ a slično ističe i Lukić pišući kako «...ciganji se ženu među sobom ko i slipci, a nigda se još ni trefilo, da bi naška cura ošla za ciganina ili naš momak uzeo ciganjku; toga se ne rodi. Bolje bit neudata ili neoženit, nego se s ciganji smišat, pa da se svit uvik zaluđuje š njima...».¹⁰⁷ Iz navedenog je uočljivo kako je sama mogućnost rodbinskog povezivanja između domicilnog i romskog stanovništva smatrana određenom društvenom sramotom, a to sugerira visoku razinu nepovjerenja među ovim zajednicama. Potrebno je napomenuti kako kod domicilnog stanovništva nije bila primjetna samo negativna percepcija Roma, već je jedan dio njih i pozitivno percipirao Rome kao vrijedne i nadarene ljude. O tome piše Lovretić u opisu Roma u selu Varoš, ističući kako «...naši se dobro slažu s ciganima. Ne će cigo krast u svom selu, jer zna da će ga seļani pozlobit. Evo, kako cigo kaže: Nemoj *kradit* svoje selo; kradi tuđe selo. Al sad malo u krađu idu, jer se boje žandara...».¹⁰⁸ Slično ističe Lukić u selu Klakarje, pišući kako «...svit živi dobro š njima, daje im, koji 'oće radit, a lažljive istjeraju iz kuće...».¹⁰⁹ Lugar Beč opisujući Koritare u Jasenovcu ističe kako «...danas su oni mirni i lojalni, bojažljivi i stvarno čestiti građani naši, jer samo legalnim i dozvoljenim načinom dolaze do

ukrade. Odonda mora svaki Ciganin krasti...». Iz ovoga navoda je vidljivo kako je Kozarac poznavao legendu o Ciganima kao sudionicima u raspeću Isusa što se uzima kao uzrok njihovog prokletstva; Josip Kozarac, «Tuna Banjavilo», u: *Dramska djela; sabrana djela* (Zagreb, 1939), 122.; Jean-Paul Clébert, *Cigani* (Zagreb, 1967), 14.-17.

¹⁰³ Josip Kozarac, Ivan Kozarac, «Ada»/ «Đuka Begović», u: *Slavonijo*, 257., 258., 326.

¹⁰⁴ Vanja Kosan (pseud. Ivan Kozarac), «Ciganinu». *Savremenik* V/6 (1910.), 444.

¹⁰⁵ Josip Aurel Crepić, *Izabrane pripovijesti* (Vinkovci, 1994.), prir. Miroslav Šola, 5.-10., 31-38.; kao primjer književnih pripovjedaka o Romima na području Vojne krajine istaknuo bih djelo Bude Budisavljevića st. «Mali cigo: crtica iz krajiškog života», koja je objavljena 1910. u *Savremeniku*. U njoj se opisuje odnos krajiških vlasti prema Romima te odnos Roma prema svojoj djeci; Bude Budisavljevića st., «Mali cigo: crtica iz krajiškog života», *Savremenik* V/11 (1910.), 773.-780.

¹⁰⁶ Lovretić, «Otok», 371.

¹⁰⁷ Lukić, «Varoš», 155.

¹⁰⁸ Lovretić, «Otok», 371.

¹⁰⁹ Lukić, «Klakarje», AONŽO, sign. NZ 28c, 108.

životnog opstanka...».¹¹⁰ Lovretić, Lukić i Beč opisuju odnos domicilnog stanovništva prema stalno naseljenim ili polunomadskim romskim plemenima, poput Drobnih kovača, Koritara i Kolompara. Takav stav prema dijelu Roma može se objasniti time što se taj dio romskog stanovništva uspio prilagoditi, često prihvaćajući njihov jezik, vjeru i običaje.

Većina domicilnog stanovništva negativno je percipirala Rome kao lukave i prijetvorne varalice i lopove, dok je tek manji dio njih uviđao njihove «pozitivne» strane, poput sposobnosti prilagođavanja, obrta te kulture i običaja. «Ciganski problem» («pitanje») ostao je neriješen na području Slavonije (kao i Hrvatske) u ovome razdoblju, a njegovo rješavanje u predstojećem ratu dovest će do tragičnih posljedica za romsko stanovništvo.

IV. Zaključak

Romsko stanovništvo je u znatnoj mjeri naselilo područje Slavonije od druge polovine XIX. stoljeća koje je od tada činilo jedno od područja u Hrvatskoj gušće naseljenih Romima. Rezultati popisa stanovništva od 1880. do 1931. pokazuju kako je većina Roma živjela na ruralnim područjima i bila nepismena. Velik dio Roma prihvaćao je vjeru domicilnog stanovništva i izjašnjavao su se kao pripadnici većinske («jugoslavenske») narodnosti, što se može shvatiti kao jedan od pokušaja njihove prilagodbe lokalnoj zajednici. Velik dio Roma bavio se raznim obrtima kojima je bio uključen u seoski gospodarski život. U razdoblju od 1850. do 1941. u Slavoniji se nalazilo nekoliko romskih plemena, od kojih je jedan dio održavao sjedilački način života (pritom prihvaćajući običaje, jezik i vjeru domicilnog stanovništva), dok je drugi dio romskih plemena vodio nomadski način života i pritom održavao vlastiti jezik i običaje. Tek manji dio domicilnog stanovništva isticao je pozitivne strane Roma, poput njihove sposobnosti prilagođavanja ili obrtničkih umijeća, dok je većina negativno percipirala Rome kao lijene, lukave varalice i lopove te je predlagala radikalna rješenja «ciganskog problema». Ovaj rad zaključio bih riječima Ivana Gorana Kovačića, koji 1939. u članku «Posljednji slobodnjaci» predlaže «...da se ciganski problem dublje prouči, prepusti stručnjacima, poznavateljima ciganskih skupina, njihova života, njihovih razlika, njihova jezika, njihove psihe...».¹¹¹ «Ciganski problem» trebao je biti drukčije riješen!

¹¹⁰ Beč, «O ciganima», 184.

¹¹¹ Kovačić «Posljednji slobodnjaci», 540.

Summary

NOTES ON THE HISTORY OF ROMANY PEOPLE IN
SLAVONIA, 1850-1941

In this paper the author analyzes the position of the Romany population in Slavonia in the period 1880-1941. The author has analyzed the archive material of the Department of internal affairs, Government in Zagreb, public conscriptions from the period 1880 till 1931, archives of the Committee for people's life and customs, newspapers and published articles. Author concentrated on understanding of the way of living, customs and the professions of the Romany population and the relations between the Romany population and the peasant population. In the analyzed period several Romany groups lived in Slavonia and they differ in the way of living, language, religion and customs. Several Romany groups as Drobni kovači or Koritari, lived within local community and they accepted language, religion and some of customs domicile population. Nomadic Romany groups like Čergari, continued keeping their language, religion, beliefs and customs. Author noted that most of the Romany population were illiterate and of Orthodox or Roman Catholic religion and they lived in rural parts of Slavonia. The relations between Romany and the domicil (peasant) population were marked by mutual distrust and suspicion. Author emphasizes that most of peasant population perceived the Romany population as thieves, loafers and immoral persons, and that is the reason for the radical suggestions of solving the «Romany question» (eq. sterilization of Romany people or concentration Romany groups in state camps). Author stresses that a part of the peasant population held in esteem and respected the parts of Romany population who were assimilated into local communities, accepting the local language, religion and customs.

Key words: Romany groups, Slavonia, 1850.-1941., history.